

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ
ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ЧЕТ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШНИНГ ИННОВАЦИЯВИЙ
МЕТОДИКАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-
АМАЛИЙ МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Директори _____

И.М.Тўхтасинов

“ _____ ” _____ 2015 йил

**“ТАРЖИМА УСЛУБИЯТИ” МОДУЛИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

Тузувчи: проф., ф.ф.д. З.Худайбергенова

Тошкент – 2015

МУНДАРИЖА

ИШЧИ ДАСТУР.....	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	9
1-МАВЗУ: СТИЛИСТИКА ЛИНГВИСТИК ФАН СИФАТИДА.....	9
2-МАВЗУ: ШАРҚ ТИЛЛАРИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ СТИЛИСТИКАСИ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	17
3-МАВЗУ:ТАРЖИМА ТУШУНЧАСИ ВА ТАРЖИМАШУНОСЛИК СОҲАСИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ.....	39
4-МАВЗУ: ТАРЖИМА УЧУН МАТНЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ.....	43
5-МАВЗУ: ТАРЖИМА БОСҚИЧЛАРИ ВА ТАРЖИМА ТУРЛАРИ.....	54
ГЛОССАРИЙ	66

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Серқуёш Ўзбекистонимиз истиқлоли биз учун улкан имкониятлар эшигини очиш билан бирга, халқимиз учун эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш, дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллашдек юксак мақсадлар қўйган. Таржима назарияси (таржимашунослик) дейилганда, одатда туржима жараёнининг қонуниятларини ўрганувчи фан назарда тутилади. Бунда тиллараро мувофиқликни аниқлаш асосида асл ва таржима нусха асарларнинг қиёсий тадқиқи амалга оширилади, аниқ мантиларни ўрганиш натижалари умумлаштирилиб, тизимга солинади. Шунингдек, таржиманинг усуллари ва услублари тавсифланади, маданият тараққиётидаги таржиманинг роли ва ўрни белгиланади.

Демак, таржима назарияси учун асосий тадқиқот объекти асл ва таржима нусхалар ўртасидаги муносибликни ўрганиш, асл нусхада акс этган асосий мазмун ва уни китобхонга етказиш учун қўлланган шакллар нуктаи назаридан асл нусха ва таржима нусха ўртасидаги умумийлик ва фарқлар аниқлаш бўлади. Ҳаттоки қадимги давр таржимонлари учун ҳам таржиманинг асл нусха матнига яқинлик даражаси долзарб бўлган. Айрим таржимонлар таржимадаги эркинликни асл нусха мазмунини бериш зарурияти билан асослашган.

Табиийки, узоқ-яқиндаги хорижий дўст-у биродарларимиз, жаҳон жамоатчилиги, энг аввало, бизнинг замонавий адабиётимиз ва миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналарини чет тилларга таржима қилиш ва шу асосда халқимизнинг ҳаёт тарзи ва инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида ҳам катта имкониятлар пайдо бўлмоқда¹.

Мазкур дастурда шарқ тилларидан она тилига, она тилидан шарқ тилларига таржима қилишнинг назарий ва амалий қарашлари, таржима усуллари ва моделлари, илмий, расмий, бадиий, публицистик ва сўзлашув услубидаги матнларни таржима қилиш услублари, ёзма ва оғзаки таржима усуллари, таржиманинг ҳар хил моделлари ҳақидаги маълумот баён этилган

“Тарихдан ва фаннинг ҳозирги тараққиётидан шу нарса яққол кўринадики, ривожланаётган жамият таржимага қулай шароит яратиб, унга кенг йўл очиб беради. Ўз навбатида, фан, техника ва маданиятнинг юксалиши таржима ишининг тараққиёти билан узвий боғлиқдир”².

Юзлаб тилларда яратилган бадиий асарлар ўзаро адабий алоқалар воситасида миллий адабиётларни бойитади. Бунда бадиий таржиманинг аҳамияти улқандир. Зеро, ҳар қандай миллий адабиётнинг салмоқли қисмини бадиий таржима маҳсулотлари ташкил этади. Таржима асарларининг бадиий қимматини белгилашда эса таржима назарияси ва танқидининг ўрни беқиёс. Таржиманинг сифати ва савияси, таржимоннинг оригинал асарни қайта яратишдаги маҳоратини ўрганиш ҳар доим таржимашуносликнинг долзарб муаммоларидан бўлиб келган.

Таржимон маҳорати қирраларини тадқиқ этиш асар таржимасининг сифати ва бадиий савиясини белгилашга имкон беради. Таниқли ўзбек адиби, Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмад хикояларининг туркча таржимасида ёзувчи услубининг берилиши мавзусига бағишланган битирув малакавий ишимиз айнан давр талабига мос равишда амалга оширилганлиги ва таржима назарияси ва амалиёти олдига қўйилаётган талабларга мувофиқ ҳолда бажарилганлиги билан долзарбдир.

Ушбу дастурда таржима ва таржимашунослик соҳасининг асосий тушунча ҳамда атамалари, стилистика фанининг проблематикаси ва методологияси, таржима назарияси ва амалиёти ҳамда стилистикас фанининг узвий алоқаси, матн тушунчаси, матннинг турлари, таржимадаги муқобиллик масаласи, аслият ва таржима матнларидаги муқобилликнинг матн усулбига боғлиқлиги каби масалалар баён этилган.

¹Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч.—Т.:Маънавият, 2008. —Б.138-139.

²Саломов Ғ. «Таржима назариясига кириш» Ўқитувчи – 1978. Б. 21

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Таржима услубияти” модулининг **мақсади** шарқ тиллари бўйича таржима назарияси ва амалиёти ҳақидаги билимларини ривожлантириш, турли услубдаги матнларни таржима қилиш малакасини ривожлантириш, таржиманинг усуллари ва услубларини самарали қўллаш ҳақида ахборот беришдан иборат.

“Таржима услубияти” **модулининг вазифалари:**

- шарқ тилларидан она тилига, она тилидан шарқ тилларига таржима қилишнинг назарий ва амалий қарашлари, таржима усуллари ва моделлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш;

- тингловчиларнинг илмий, расмий, бадий, публицистик ва сўзлашув услубидаги матнларни таржима қилиш қўникмаларини ривожлантириш;

- ёзма ва оғзаки таржима усуллари, таржиманинг ҳар хил моделларини маълум бир аниқ матнлар ҳамда асарларни қиёслаб ўрганишга ва таҳлил этишга ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, қўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

«Таржима услубияти» курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- матн ва таржима услубияти тушунчаси;

- таржима турлари ва услублари;

- ёзма ва оғзаки таржиманинг ўзига хос мураккабликлари;

- таржима матн турлари;

- таржима моделлари;

- шарқ тилларидан она тилига, она тилидан шарқ тилларидаги турли услубдаги матнлар таржимасини амалга оширишнинг асосий ўзига хос хусусиятлари;

- шарқ тилларидан она тилига, она тилидаги шарқ тилларига илмий, публицистик, сўзлашув ва бадий услубдаги матнларни таржима қилиш ҳақида **билимларга эга бўлиши;**

Тингловчи:

- ўз касбий фаолият соҳаларида турли типдаги матнларнинг ёзма ва оғзаки таржима қилиш;

- шарқ тилларидаги матнларни таржима қилиш учун тўғри таржима қилиш усуллари танлаш;

- шарқ тилларидан она тилига ёки она тилидан шарқ тилларига қилинган таржималарни асл матн билан солиштириш, таржимон маҳоратини таҳлил қилиш;

- таржима асарларни асл матни билан солиштириб, таржимонлар йўл қўйган камчиликларни аниқлаш ва уларни таҳрир қилиш юзасидан тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш **қўникмаларини эгаллаши;**

Тингловчи:

- шарқ тилларидан она тилига, она тилидан шарқ тилларига турли услубдаги матнларни таржима қилиш;

- ёзма ва оғзаки таржима усуллари амалда тўғри қўллаш;

- шарқ тилларидан таржима қилиш муаммоларни аниқлаш;

- таржима асарларни асл нусхаси билан солиштириб таҳлил этиш;

- таржима асарларни мукамаллаштириш бўйича тақлифлар бериш;

- таржима асарларни баҳолаш **малакаларини эгаллаши;**

Тингловчи:

- турли услубдаги асл ва таржима матнлари асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;

- илмий, публицистик, сўзлашув, расмий ва бадий таржима матнларини асл матни билан солиштириб таржима қилиш;

- таржима қилинган турли услубдаги асарлар ҳақида хулосалар бериш;

- таржима назарияси бўйича берилган назарий билимларни амалиётда тўғри қўллаш юзасидан қарорлар қабул қилиш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

«Таржима услубияти» курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

«Таржима услубияти» модули мазмуни ўқув режадаги «Миллатлараро мулоқотнинг лингвистик асослари» ўқув модули билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг таржима қилиш, таржимага ўргатиш бўйича касбий тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар ёзма ва оғзаки таржиманинг усуллари тўғри қўллаш, шарқ тилларидаги турли услубдаги матнларни она тилига таржима қилиш, таржима асарларни асл матнлари билан солиштириб таҳлил этиш, таржиманинг муваффақиятли ва нуқсонли жиҳатларини аниқлаш ва баҳолаш, таржима қилиш бўйича тавсиялар беришга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				Мустақил таълим
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			
			Жами	Назарий	Амалий машғулот	
1.	Стилистика лингвистик фан сифатида	4	4	-	4	
2.	Шарқ тилларининг функционал стилистикаси назарий асослари	4	4	-	4	
3.	Таржима тушунчаси ва таржимашунослик соҳасининг вазифалари	6	6	-	6	
4.	Таржима учун матнлар ва уларнинг таснифи	8	6	-	6	2
5.	Таржима босқичлари ва таржима турлари	8	6	-	6	2
	Жами	30	26	-	26	4

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Стилистика лингвистик фан сифатида

1. Стилистиканинг фан сифатида шаклланишининг илмий асослари
2. Стилистиканинг асосий йўналишлари
3. Стилистика проблематикаси
4. Захиралар стилистикаси

Стилистиканинг фан сифатида шаклланишининг илмий асослари. Стилистика предмети. Стилистиканинг асосий йўналишлари. Стилистика проблематикаси. Стилистика методологияси. Захиралар стилистикаси. Коннотация тушунчаси (стилистик бўёк). Ўрганилаётган шарқ тилларининг тилининг стилистик захиралари.

2-мавзу: Шарқ тилларининг функционал стилистикаси назарий асослари

1. Функционал услуб
2. Функционал услубнинг лисоний ва нутқий аспектлари
3. Шарқ тилининг функционал услублари.
4. Услубни шакллантирувчи омиллар ва услубий белгилари

Тилшуносликда «услуб» тушунчаси. Функционал услуб. “Функционал услуб” тушунчаси. Функционал услубнинг нутқий тизимлиги. Функционал услубнинг лисоний ва нутқий аспектлари. Функционал услубларни ажратиш тамойиллари.

Функционал-услубий меъёр. Шарқ тиллариининг функционал услублари. Услубни шакллантирувчи омиллар ва услубий белгилари. Расмий услуб. Илмий услуб. Публицистик услуб. Сўзлашув услуби. Бадиий услуб.

3-мавзу: Таржима тушунчаси ва таржимашунослик соҳасининг вазифалари

1. Таржимашуносликнинг тадқиқот объекти ва вазифалари.
2. Таржимашунослик соҳасининг йўналишлари.
3. Таржимашунослик бўлимлари.

Таржимашуносликнинг тадқиқот объекти ва предмети. “Таржима” таърифи. Таржимашунослик соҳасининг тараққиётида уч асосий йўналиши. Таржиманинг асл матнга муқобиллиги. Таржима назарияси ёки таржимашунослик соҳасига фан сифатида қўйиладиган вазифалар. Таржиманинг умумий назарияси. Таржиманинг хусусий назарияси. Таржиманинг махсус назарияси. Таржима назарияси ва амалиёти тарихи. Таржима танқиди. Машина таржимаси назарияси. Таржимага ўқитиш методикаси. Таржима социологияси. Таржима таҳрири. Таржима танқиди. Таржима практикологияси. Таржима дидактикаси.

4-мавзу: Таржима учун матнлар ва уларнинг таснифи

1. Матн тушунчаси.
2. Тилнинг вазифалари
3. Матн таснифи
4. Таржима матнларининг услуб хусусиятлари
5. Аслият ва таржимада муқобиллик масаласи

Матн тушунчаси. Тилнинг уч вазифасидан – мулоқот, хабар етказиш ва таъсир кўрсатиш вазифалари. Нутқий услублар Сўзлашув матнлари. Расмий иш матнлари. Ижтимоий-информатив матнлари. Илмий матнлар. Бадиий матнлар. Диний матнлар.

Муқобиллик муаммоси ва таржима қилинаётган матн типи. Таржима назарияси ва амалиётида муқобиллик (эквивалентлик), адекватлик (айнилик), ўхшашлик. Бевосита синтактик трансформациялар. Синхрон таржима. Оғзаки таржима. Кетма-кет таржима. Расмий иш матнлари. Сўзлашув матнлари. Илмий матнлар. Шарқ тилларидаги турли услубдаги матнлар таржимаси. Матнлар таржимаси ва аслиятини солиштириш, таржимон маҳоратини баҳолаш.

5-Мавзу: Таржима босқичлари ва таржима турлари

Режа

1. Таржима жараёни.
2. Таржима босқичлари.
3. Таржима турлари.
4. Таржимани моделлаштириш муаммолари.
5. Таржима услубларидан тўғри фойдаланиш.

Матнни қабул қилиш ва қайта тиклаш таржимонлик фаолиятининг босқичлари сифатида. Таржима босқичлари. Таржима жараёни қабул қилиш босқичи (цикли). Матн рецепцияси. Таржимагача бўлган қабул қилиш. Таржима пайтида маълум бир сўзлар, гаплар, жумлалар, абзацларни бевосита қабул қилиш босқичи. Матнни қайта тиклаш босқичи. Қайта ифодалаш ва идентификациялаш босқичлари. Таржимани моделлаштириш муаммолари. Таржима моделлари. Таржима моделларини таснифлаш. Ситуатив-денотатив модель, трансформацион модель ва семантик модель. Таржима турлари. Трансформация. Транскрипция. Генерализация. Антонимик таржима.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- турли услубдаги матнларни таржима қилиш;
- таржима матнларни аслият билан солиштириб, унинг муваффақиятли ва нуқсонли томонларини баҳолаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. –Т.: Ўзбекистон, 1994. Т.2. -380 б.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, Т.3. 1996.
4. Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. –Т.: Ўзбекистон, 1999. Т.7.
5. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. –Т.: Ўзбекистон, 2001. Т.9. -439 б.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: Ўзбекистон, 2002. Т.10. -432 б.

7. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003. Т.11. -320 б.
8. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. –Т.: Ўзбекистон, 2005. -64 б.
9. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.
10. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш – барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислоҳотларимизнинг пировард мақсади. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
11. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. -176 б.
12. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. // Ўзбекистон овози 2010 йил 28 январь.

II. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сон Фармони.

III. Махсус адабиётлар.

1. Бархударов Л. С. Язык и перевод /Вопросы общей и частной теории перевода). М.: Междунар. отношения, 1975.
2. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). — М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. — 224 с.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Учебное пособие. М.: ЭТС, 2002.
4. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Курс лекций. М.: Изд-во «ЭТС», 1999.
5. Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). –М.: Высш. шк., 1990.
6. Латышев Л.К. Технология перевода: Учебное пособие по подготовке переводчиков. М.: НВИ-Тезаурус, 2000.
7. Миньяр — Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. М: Воениздат, 1980.
8. Петрова О. В. Введение в теорию и практику перевода. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А.Добролюбова, 2001.
9. Сдобников В.В. Теория перевода : [учебник для студентов лингвистических вузов и факультетов иностранных языков] — М.: АСТ: Восток—Запад, 2007. — 448 с.
10. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы). 4-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая школа, 1983.

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу: Стилистика лингвистик фан сифатида

Режа

1. Стилистиканинг фан сифатида шаклланишининг илмий асослари
2. Стилистиканинг асосий йўналишлари
3. Стилистика проблематикаси
4. Заҳиралар стилистикаси

Калит сўзлар: Стилистика, тилнинг ифодавий воситалари, стилистик усуллар, коммуникация, стилистик эффект, стилистик хусусиятлари, коннотация. Стилистика, тил стилистикаси, нутқ стилистикаси, заҳиралар стилистикаси, стилистик бўёқли воситалар, экспрессив-эмоционал бўёқлар, функционал-услубий бўёқлар, сўз, шакл, конструкцияларнинг ифода имкониятлари, семантик-функционал устама. тилнинг ифода воситалари, нутқий вазиятлар, услуб ва функционал услуб тушунчаси, тил услублари ва нутқ услубларининг ўзаро муносабати; лингвистик ва экстралингвистик воситалар, индивидуаллик, нутқ шакллари, стилистик меъёр, диахронлик ва синхронлик муаммоси. диахронлик ва синхронлик муаммоси, тилнинг ифода воситалари, лингвистик ва экстралингвистик воситалар, индивидуаллик, нутқий вазиятлар, услуб ва функционал услуб тушунчаси, тил услублари ва нутқ услубларининг ўзаро муносабати; нутқ шакллари, стилистик меъёр.

Аристотел ҳар қандай мураккаб объект икки томондан - тузилиши ҳамда функциялари жиҳатидан ўрганилиши кераклигини эътироф этган. Худди шу фикрнинг тилга нисбатан татбиғи XIX асрнинг бошида В. Гумболт (1767-1835) томонидан илгари сурилган. Унинг қайд этишича, тил бирликларининг йиғиндиси (В. Гумбольдтга кўра, –омборхона, маҳсулот) ва тилнинг қўлланилиши, фаолиятини (епеггеиа) бир-биридан фарқлаш даркор. Тилда икки аспект – тил тизими ва унинг фаолиятининг фарқлиниши тилшунослик тарихидаги энг катта кашфиётлардан биридир. Аммо деярли XX ярмигача бўлган даврда тилшунослик тил тизимини, унинг тузилишини ўрганишга асосий эътиборини қаратди. Тавсифий лингвистика: фонетика, грамматика (морфология ва синтаксис), лексикология, фразеология, сўз ясалиши, яъни маълум бир аниқ тил бирликлари ва категориялар таркибини ўрганувчи соҳалар ривожланди. Масалан:

1) Тил тизимининг турли қатламларида қўлланилувчи тил бирликлари: фонетик, лексикологик (шу жумладан, фразеологик ва сўз ясалиши), морфология ва синтактик бирликлар таркиби;

2) Турли даражалардаги тил бирликларини бирлаштирувчи гуруҳлар ва категориялар (масалан, замон грамматик категорияси ва ҳоказо.)

3) Тил тизими доирасида тил бирликлари ва категорияларининг ўзаро муносабати.

Привард натижада XX асрда «**еггон** - епеггеиа» бирлигининг фақат бир томони, яъни тилнинг структур-систем аспектигина етарли даражада ўрганилди.

Аммо, Г.О. Винокур қайд этганидай, тил мулоқот воситаси бўлганлиги сабабли «тил тузилиши муаммоси билан бир ўринда тилни қўллашнинг муаммоси ҳам бор» (Винокур Г.О., 1959), Тавсифий тилшунослик тилнинг ижтимоий табиати ва унинг коммуникатив вазифасини деярли эътиборсиз қолдиради.

Тилнинг ижтимоийлиги биринчи навбатда унинг инсон фаолияти ва мулоқоти билан боғлиқлигида кўринади. А.А. Леонтевнинг эътирофича, «тил инсоннинг специфик фаолияти маҳсули сифатида майдонга чиқади» (Леонтев А.А., 1999). Тилнинг энг муҳим ижтимоий вазифаси – коммуникативлиги айнан тилни мулоқот воситаси ўлароқ қўллаш натижасида юзага чиқади.

Мулоқот ва мушоҳадани таъминловчи тилнинг специфик белгиси тушунча ва нарсаларни товуш ва график қобикқа ўраб қайд этиш қобилиятидир

Аммо тил таркибини билиш коммуникатив вазифани адо этиш учун етарли эмас.

Маълумки, чет тили сўзларини билиш тўлақонли суҳбат учун етарли бўлмайди. Алоҳида олинган тил бирлиги, ҳаттоки тилнинг бутун тизими коммуникатив функцияни реаллаштириш учун етарли эмас. Тил бирликлари ва тил системаси қисман бу функцияга эга. «Сўзловчи амалда ҳеч қачон сўзни барча маънолари ҳажми билан қўлламайди, балки маҳаллий контекстда реаллашувчи маъносини ишлатади (Фрумкина Р.М., 1999). Сўз маъноси мулоқот жараёнида нутқий вазият, мулоқот шарт-шароити, доирасига боғлиқ равишда контекст билан аниқлаштирилади. Масалан, “мен кетдим” гапида ўтган замон ҳам, ҳозирги замон ҳам, келаси замон ҳам англашилиши мумкин. «Тил бирликлари ёрдамида сўзловчилар фақат бир-бирига яқин маъноларни назарда тутадилар» (Кожина М.Н., 1993). Румин тадқиқотчиси Т. Слама-Казакү асосли қайд этганидай: «Мулоқотнинг парадокси шундаки, сўзловчи маълум бир тилда ўз фикрини ифодалаш ва уни ҳеч ким тушунмаслиги мумкин». Нутқдаги гапларнинг мазмуни уни тузишда ишлатиладиган тил бирликларининг механик йиғиндисига тенг эмас. Мулоқот - ижодий жараён, айна пайтда у меъёрга солинган бўлиши мумкин. Коммуникация жараёнида эффективлик ва ифодавийликка эришишга интилиш тилнинг функционал аспекти билан боғлиқ. Айна тилнинг фаоллиги даврида нутққа сифат, аниқлик, раволик, мақсадга мувофиқлик, ифодавийлик бахш этувчи тил воситаларининг семантик-стилистик имкониятлари юзага чиқади.

Тилни функционал аспектда ўрганиш зарурияти ХХ асрнинг бошларида И.А. Бодуен де Куртене, Е.Д. Поливанов, Л.П. Якубинский, кейинроқ В.В. Виноградов, Г.О. Винокур каби тилшунослар томонидан эътироф этилади.

ХХ асрнинг 20-30-йилларида стилистика тилнинг коммуникатив аспекти, яъни уни қўллаш масаласи билан алоқадор фан сифатида шакллана бошланди. Тилшунослар тил структурасини ўрганишдан унинг динамик аспектда тадқиқ этишга ўтишди.

Стилистикани ХХ асрнинг бошларида алоҳида фан сифатида шаклланишига асосан қуйидаги 3 омил замин яратди:

1) Тил ва нутқни фарқлаш ғояси илгари сурилди, натижада тилнинг функционал жиҳатига эътибор қаратилди;

2) адабий тил ва меъёр тушунчалари ишлаб чиқилди (В. Матезиус, В. Гавранека, Э. Косериу, В.В. Виноградов). Услуг тушунчаси меъёр билан боғлиқ адабий тил тушунчасидир. Шунинг учун ҳам адабий тил, стилистика ва нутқ маданияти тарихи деярли бир пайтда пайдо бўлган;

3) тилнинг системлилиги ҳақидаги ғоя ишлаб чиқилди, бу стилистика учун ҳам муҳим, зеро, услуб систем тушунчадир.

Қайд этилганидек, тавсифий ва функционал-коммуникатив тилшуносликнинг тадқиқот объекти битта, аммо предмети фарқлидир.

Стилистика - функционал-коммуникатив лингвистиканинг соҳаси бўлиб, тилни ҳаракатда ўрганади ва мулоқотнинг турли шарт-шароитларида (эмоцияларни ифодалаш, маълумот етказиш ва ҳок.), ҳар хил соҳаларда турли коммуникатив вазифаларни ҳал қилиш учун тилнинг бирликлари ва категорияларидан қандай фойдаланишни ўргатади.

Стилистика қуйидагиларни ўрганади:

1) тилнинг коммуникация мақсадида қўлланилиш шакллари;

2) у ёки бу тил воситаларини коммуникациянинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда фаолияти усуллари;

3) аниқ матнда ёки мулоқотнинг муаяйн шароитларида тил воситаларининг ўзаро муносабати.

Стилистика предмети. Стилистиканинг предмети аниқлаш учун, аввало, қуйидаги саволга жавоб бериш керак: **стилистика тил тизимида алоҳида сатҳми? Агарда алоҳида сатҳ бўлса, унинг бирлиги нима?**

Мавжуд нуқтаи назарларнинг бирига қараганда, стилистиканинг асосий бирлиги тилнинг ифодавий воситалари ва стилистик усуллардан иборат (Галперин И.Р., 1981).

Бу назарий қарашга қўшилиш ёки қўшилмаслик учун стилистик усулларнинг ўзига хос жиҳатларини қўриб чиқамиз: .

1. Стилистик усуллар нутқда, яъни тилнинг фаолияти жараёнида яратилади ва ишлатилади.

2. Стилистик усуллар турли коммуникатив вазифаларни ҳал қилиш учун яратилади.

3. Стилистик усуллар:

4. Таркибий тузилишига кўра стилистик усуллар лексик-семантик, ясама ёки кўшма сўз шаклидаги, фразеологик, грамматик (шу жумладан, синтактик), шунингдек, матнга хос (гапдан катта бирликлар), масалан, композицион бирликлар учун ишлатилади. Яъни стилистик усуллар тилнинг турли сатҳларига хос бўлган (биринчи навбатда лексик ва синтактик), тил ҳаракатдалигида юзага чиқадиган, турли ҳажмдаги, ҳар хил тил бирликлари ва ҳодисаларидан ташкил топади.

Бундан шундай хулоса келиб чиқади, стилистик усуллар алоҳида сатҳни ташкил эта олмайди. Бу воситаларнинг барчаси нутқнинг ягона вазифаси – фикр ифодалашнинг самарадорлигига қаратилганлиги вазифаси билан бирлашади.

Стилистик ҳодисалар айнан нутқда, матнда реаллашганлиги сабабли, стилистик даражани матн даражаси, дейиш мумкин.

Дарҳақиқат, стилистик бўёқлар нутқ жараёни контекстида аниқлашади. Контекст сўзга нейтраллик ёки янги, ўзгача мазмун, янги (оқказионал) бўёқ бахш этиши мумкин. (Киёсланг: *Аферин! Япасиғини яптин!*)

Услуб матн билан боғлиқ. Аммо матн фақатгина услубда рўёбга чиқадиган материалдир. Стилистик анализ нутқ қобиғининг сўзловчи (муаллиф)нинг мақсади, нияти, нутқ мазмунини тингловчи, яъни матн ўзига хос равишда услуб “жо этиладиган жой”. Матн бирликлари ва категориялари (усуллар, услублар, қрмпозиция кўринишлари, нутқнинг функционал–маъновий типлари) услубни реаллаштирувчи воситалардир (Кожина М.Н, 1993).

Услуб матннинг хусусиятларидан биридир³. Матндан ташқи бўлган ёки стилистик нейтрал матн бўлмайди. Демак, матн тил тизимида алоҳида стилистик даражани ҳосил қилмайди.

Шундай қилиб, тил иерархиясида алоҳида стилистик сатҳ йўқ. Г.О. Винокур қайд этганидай, «...стилистика... бир пайтнинг ўзида тил структурасини кўндалангига ўрганади,... аммо ўзгача бир нуқтаи назардан таҳлил этади». Мана шу “ўзгача бир нуқтаи назар” стилистика учун унинг ўз предметини ҳосил қилади» (Винокур Г.О., 1959).

Мазкур “ўзгача бир нуқтаи назар” қуйидаги саволларга жавоб беради:

- тил тизимининг турли сатҳларига хос бирликлар ва воситаларнинг ифодавийлик имконияти қандай?

- Коммуникациянинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда тил воситаларини танлаш ва қўллашнинг қонуниятлари нимларадан иборат?

Ю.М. Лотман стилистиканинг нисбатан образли ва тўлиқ таърифни берган: «Ҳар қандай семиотик тизим (тил) иерархик структурага эга. Семантик нуқтаи назардан қаралганда, бу иерархиклик тилнинг мазмуний майдонига ўзаро боғлиқ, алоҳида ўзига хос, айти пайтда ўхшашликни сақлаб қолган кичик майдонларга бўлинишида кузатилади. Бундай тизимни мусиқий асбоблар, масалан органнинг регистрларига ўхшатиш мумкин. Бу каби асбобларда бир мусиқанинг турли регистрларда чалиш мумкин. Бунда мусиқа мусиқий ўхшашликни сақлаб қолади, аммо регистр бўёқлари ўзгаради. Агар бирон-бир нотага диққат қилсак, барча регистрлар учун бир хилда аҳамиятга эга бирликни кўрамыз. Турли регистрлардаги айти бир хил ноталарнинг қиёси, бир томондан, уларнинг бир хиллиги, иккинчи томондан, у ёки бу регистрда фарқланиши кузатилади. Биринчи ҳолат семантикага тааллуқли, иккинчи ҳолат стилистикага.

Шу тариқа, стилистика, биринчидан, айти бир семантик мазмунни камида икки турли шаклда ифодалаш мумкин бўлганида, иккинчидан, ушбу икки шаклнинг ҳар бири муайян бир иерархик боғлиқ гуруҳга оид “хотира”ни фаоллаштирганида, майдонга чиқади. Агар

³ Бу ҳақда батафсил қаранг: В.Е. Чернявская. Интерпретация научного текста. - М., 2006, с. 11-18

икки турли шакл айна бир мазмунни билдирса, стилистик эффект юзага чикмайди.

Демак, стилистиканинг тадқиқот предмети бўлган тил тизимининг турли сатҳлари бирликлари ва воситалари, уларнинг ифодавийлик имконияти, стилистик хусусиятлари (коннотация), шу билан бирга, тилни турли доираларда ҳамда турли мулоқот шароитларида қўллаш қонуниятларидир.

Стилистиканинг асосий йўналишлари

Стилистикани фан сифатида шаклланишига асос солган олимлардан бири бўлган Ш. Балли уч турдаги стилистика мавжудлигини қайд этган.

«Умумий стилистика» умуман нутқ фаолиятининг стилистик муаммоларини ўрганади. «Хусусий стилистика» алоҳида олинган муайян бир миллий тил стилистикаси масалалари билан шуғулланади, «индивидуал стилистика», индивидуал нутқнинг экспрессив хусусиятларини таҳлил этади (Балли Ш, 1961).

В.В. Виноградов тилшуносликда стилистиканинг ўзаро бир-бирига боғлиқ уч кўринишини ажратилади:

- 1) тил стилистикаси;
- 2) нутқ стилистикаси;
- 3) бадиий асар стилистикаси (индивидуал стилистика) (Виноградов В.В., 1981).

Замонавий стилистика стилистик тадқиқотларнинг икки асосий тарихий шаклланган йўналишлар (аспекти)ни ажратади.

«Заҳиралар стилистикаси» - тилнинг стилистик имкониятлари заҳираларини, яъни тилнинг стилистик бўёқли воситалари (экспрессив-эмоционал ва функционал-услубий бўёқлар), сўз, шакл, конструкцияларнинг ифода имкониятлари ва семантик-функционал устама маънолари, тасвирий ифода воситаларини ўрганувчи йўналишдир.

Бу йўналиш анъанавий йўналиш бўлиб, уни **тавсифий, аналитик** ёки **структур** стилистика, деб номлаш мумкин. Бу йўналишнинг марказий аспектларидан бири – тил тизимининг турли сатҳларидаги, масалан, фонетик; лексик; сўз ясашиши ва ҳоказо сатҳлардаги стилистик синонимиялардан иборат бўлади.

Стилистик заҳиралар тадқиқи адабий тилнинг икки шаклига – ёзма ва оғзаки шаклига бевосита боғлиқ.

Адабий тилнинг ёзма шакли “китоб жанрлари”да қўлланиладиган тил воситаларига оид. Аввал, бу “юқори турк тили”га боғлиқ жанрлар бўлган. Кейинчалик бу жанрлар расмий нутқ доирасига тааллуқли деб ҳисобланган. Бу ўринда риториклик, тантанаворлик экспрессив оттенкаларига эга тил воситалари назарда тутилган. Бу воситалар шартли равишда “китоб воситалари” (ёки “китоб услублари воситалари”) деб номланган).

Оғзаки нутқнинг (айниқса, кундалик нутқ) тил воситалари адабий тилда қўлланганида, ҳам эркинлик, соддалик, бемалоллик, бетакаллуфлик характерини саклаб қолади, қўпинча экспрессив бўёқдор бўлади. Шунинг учун сўзлашув нутқи воситалари дейилади.

Тил воситаларининг функционал (коммуникатив) потенциалини ўрганиш стилистиканинг ушбу йўналишининг тадқиқот объектидир. У стилистик воситаларнинг таркибини тавсифлайди, турли сатҳ тил воситаларининг ифодавийлик имкониятини таҳлил этади. Заҳиралар стилистикаси – стилистиканинг бошқа йўналишларига нисбатан олинганда, ўзига хос функционал “еггоп (омборхона)”дир.

2. **Функционал стилистика** у ёки бу мулоқот доираси коммуникатив вазифаларга боғлиқ равишда тилни қўллаш қонун-қоидаларини ўрганади. В.В. Виноградовнинг фикрига кўра, муайян коммуникатив мақсадларга хизмат қилувчи, мулоқотнинг турли доираларида тарихан шаклланган ифода воситалари тизими – тилнинг **функционал услублари** мавжуд. (Виноградов В.В., 1981). Функционал услублар илмий, бадиий, расмий, публицистик, оммавий услуб каби мулоқот доираларига монанд равишда таснифланади.

Функционал стилистика қуйидагиларни ўрганади:

1. Мулоқотнинг турли доираларида тилни қўллаш қонуниятлари.
2. Ҳар бир функционал услуб доирасида тил воситаларини танлаш ва мувофиқлаштириш тамойиллари.
3. Функционал услубларнинг нутқий тизими.

Функционал стилистика захиралар стилистикасига нисбатан кейинроқ шаклланган, ammo бугунги кунда айнан шу масала стилистиканинг бош йўналиши ҳисобланади. Чунки айнан функционал стилистика стилистикани фан сифатида шаклланишига сабаб бўлди. Бугунги кундаги функционал стилистиканинг долзарблиги ва тараққиёти структур (формал) тилшунослик тадқиқотларидан функционал (тилга коммуникатив-прагматик ва когнитив-дискурсив ёндашуви) йўналиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Захиралар стилистикаси ва функционал стилистика стилистиканинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Функционал стилистиканинг амалий аспекти билан **амалий стилистика** шуғулланади. Бу аспект **фаннинг алоҳида йўналишини ташкил этмайди**. Аспектнинг вазифаси – у ёки бу функционал услубнинг меъёрлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш, ихтиёрий услубда мантикий матн тузиш қўникмасини шакллантиришдан иборат. Аввало амалий стилистика аниқ назарий асосларга эга бўлмаган ва ортологиядан (тўғри нутқ ҳақидаги фан, ҳозирда “нутқ маданияти”) ажратилмаган эди. Замонавий **амалий стилистика** – барча функционал услубларда тил воситаларининг қўлланиши стилистик меъёрларини ўрганувчи ўқув фани.

Функционал стилистиканинг нисбатан янги тармоғи диахрон ёки **тарихий стилистика** бўлиб, функционал услубларнинг шаклланиш тарихини ўрганади.

Бадий асар тили ва услубини ўрганувчи стилистика ҳам алоҳида ажратилмоқда. Бу йўналиш биринчи марта В.В. Виноградов ишларида, хусусан, унинг «О языке художественной литературы» (1959 г.) алоҳида соҳа сифатида кўрсатилади. В.В. Виноградов таъкидлашича, бадий асар тили тўғрисидаги фан тилшунослик ва адабиётшуносликни бирлаштирувчи тарихий фандир. Бу соҳа адабий тил ва бадий асарларнинг турли услублари ўзаро муносабатини тарихий тараққиёт фонидида ўрганади ҳамда маълум бир давр тили ўша пайтда юзага келган адабий йўналишлар эҳтиёжини қай даражада қондирганлигини аниқлайди. Ушбу йўналиш доирасида ёзувчининг **индивидуал нутқи стилистикаси (идиоуслуб)**, алоҳида **бир (ёки бир неча) бадий асар стилистикаси, шунингдек, маълум бир бадий асарлар интерпретацияси масалалари** ўрганилади. **Бунда асосий методлар – лингвистик методлар, мақсад –матншуносликка оид тадқиқот.**

Матн лингвистикаси соҳасининг ривожини натижасида **матн стилистикасини** алоҳида мустақил соҳа сифатида ажратиш ҳоллари мавжуд. *Матн стилистикаси* атамаси ҳали умумеътироф этилган бир таърифи мавжуд бўлмаса-да, матн стилистикасининг қўплаб тамойиллари В.В. Виноградова, Г.О. Винокура, Б.А. Ларина кабиларнинг ишларида назарий планда, айрим ҳолларда аниқ мисоллар билан кўриб чиқилган.

В.В. Одинсов, ушбу тамойилларга асосланган ҳолда ҳамда тилшунослик тарихининг янги босқичида уларни такомиллаштириб, стилистиканинг алоҳида тармоғи сифатида, матн лингвистикасидан фарқланувчи, матн стилистикасининг асосли назарий характеристикасини илгари сурди. Матн стилистикаси – матн (матнлар гуруҳи)нинг структур-мазмуний ташкилий тузилишини ўрганувчи лингвостилистик тадқиқотлар доираси (аспект): 1) унинг композицион-стилистик типлари ва шакллари; 2) конструктив усуллар; 3) матнда тил бирликлари тизимининг қўлланилиши; 4) аниқ бир асар тузилишидаги ўрни ва асар мазмунини ифодалаш, унинг услубий ўзига хослигини шакллантиришдаги роли. Бундай тадқиқотнинг мақсади – таҳлил этилаётган матннинг мазмунини изоҳлаш, шарҳлашдан иборат.

М.Н. Кожинанинг фикрига кўра, матн стилистикасини алоҳида йўналиш сифатида ажратиш учун назарий асос йўқ, чунки, матн стилистикаси ва функционал стилистиканинг предмети, тадқиқот методлари, таҳлил этилувчи тил бирликлари бир хил. Бир томондан, матн стилистикаси – функционал стилистиканинг давомидир: текстдаги тил бирликларининг қўлланилишини ўрганади, турли мулоқот шароитларида матнни тузиш тамойилларини ва матнлар типологиясини тадқиқ этади. Иккинчи томондан, матн стилистикаси бадий асар стилистикаси билан туташиб кетади.

Стилистиканинг ривожланиб келаётган йўналишларидан бири сифатида бир тил стилистикасини иккинчи тил стилистикасига солиштириб ўрганувчи қиёсий стилистикани

қайд этиш мумкин. Бундай йўналишдаги тадқиқотлар таржимада ва чет тилини ўргатишда муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги пайтларда **гендер стилистикаси**, яъни тил эгасининг жинсига қараб маълум бир тил ва нутқ воситалари тизимининг ишлатилишига мойиллик мавжудлиги ҳақида гап кетмоқда. Аммо бу йўналишда эндигина илк тадқиқотлар амалга оширилмоқда, шунинг учун гендер стилистикасини алоҳида соҳа сифатида ажратишга ҳали эрта.

Бу қадар турли аспект ва йўналишлари мавжудлигига қарамай, стилистика яхлит бир фандир. Зеро, уларнинг барчасини – тил воситалари потенциалини, нутқда уларнинг қўлланиши қонун-қоидаларини белгилаш, талаб даражасидаги мулоқот учун уларнинг қанчалик мутаносиблигини, нутқ (матн)нинг услубий ўзига хослигини қай тарзда шакллантиришини аниқлаш масалалари бирлаштиради.

Стилистика проблематикаси. Маълумки, у ёки бу тадқиқот объектини мустақил фан сифатида ажратиш имконияти фақатгина бу соҳанинг тадқиқот предмети, ўзига хос тушунча ва категориялари, проблематикаси ва усуллари мавжуд бўлсагина туғилади.

Юқорида қайд этилганидай, стилистиканинг тадқиқот предметлари:

- 1) тилнинг ифода воситалари имкониятларини ўрнати;
- 2) мулоқотнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, турли нутқий вазиятларда тил воситаларининг қўлланиш қонуниятлари доирасини белгилаб беради;
- 3) экстралингвистик омиллар таъсирида нутқ фаолиятида шаклланивчи услубларнинг нутқий тизимини тадқиқ этади.

Стилистика бир қатор **специфик тушунчалар ва категорияларга эга**: *услуб, функционал услуб, стилистик бўёқ, стилистик восита, услубий белги, стилистик меъёр, услубнинг нутқий тизими, услубни шакллантирувчи воситалар.*

Стилистиканинг ўз **проблематикаси** бор. Стилистиканинг асосий муаммоларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) услуб ва функционал услуб тушунчаси, тил услублари ва нутқ услубларининг ўзаро муносабати;
- 2) турли мулоқот доираларида тилни қўллаш қонуниятлари;
- 3) функционал услублар таснифи;
- 4) стилистикада лингвистик ва экстралингвистик воситаларнинг ўзаро муносабати;
- 5) услубда объективлик ва субъективлик (индивидуаллик) масаласи (идиоуслуб масаласи);
- 6) функционал услублар ва нутқ шакллари муносабати (адабий/сўзлашув);
- 7) услубларнинг ўзаро таъсири ва уларнинг яхлитлиги масаласи;
- 8) тилшуносликдаги ва адабиётшуносликдаги стилистиканинг ўзаро муносабати;
- 9) бадиий асар тилининг функционал услубларга муносабати масаласи;
- 10) стилистик меъёрни аниқлаш ва унинг тарихи характерини белгилаш;
- 11) стилистикада диахронлик ва синхронлик муаммоси.

Стилистика методологияси. Методология – бирон-бир соҳада қўлланилувчи методлар йиғиндиси, илмий билиш усуллари ва воситалари ҳақидаги таълимот.

Стилистик таҳлилнинг методологик асосини тил ва фикр, тил ва жамият, тилнинг ижтимоий характери ва унинг Гумбольдт функциялари ҳақидаги фундаментал қарашлар ташкил этади (В. Гумбольдт, А.А. Потенция, М.М. Бахтин, А.А. Леонтев ва бошқаларнинг тадқиқотлари). Тил воситаларининг коммуникатив потенциалини ва мулоқотнинг турли шароитларида тил фаолиятининг асосий қонуниятларини ўрганар экан, стилистика тадқиқ предмети ва таҳлил мақсадларига мос келувчи ўз усуллари ишлаб чиқади.

Стилистиканинг анаъанавий йўналиши – захиралар стилистикасида – таҳлилнинг асосий йўли – барча сатҳлардаги тил воситаларининг стилистик имкониятларини ўрганишдан уларнинг турли услуб ва жанрдаги матнларнинг вазифаларини таҳлил қилишдан иборат.

Функционал стилистика бошқача ёндашувни, яъни вазифалардан воситаларга қараб тадқиқни талаб этади, бунда “нутқ турларининг (услублар, функционал услублар, жанрлар)

асосий функцияларини реаллаштирувчи тил ва нутқ воситаларини аниқлаш”ни назарда тутати (Стилистический энциклопедический словарь русского языка, 2003).

Шундай қилиб, замонавий стилистиканинг асосий методи **функционал таҳлил методидир (функционал метод)**. Ушбу методда турли сатҳлар тил бирликларининг коммуникатив-систем таҳлили амалга оширилади. Нутқнинг лингвистик ва экстралингвистик аспекти бирлигини эътиборга олиб, бу метод тил воситалари ишлатилишининг асосий қонун-қоидаларини белгилаш ва услуб ҳамда турларининг нутқий системасини аниқлашга кўмак беради.

Лингвостилистик таҳлилнинг бир неча хусусий методлари ҳам мавжуд:

Семантик-стилистик метод - тил ва нутқ унсурларини, уларнинг контекстдаги ва нутқий асардаги мазмуний ролини таҳлил этишни, шунингдек, сўзнинг матндаги барча семантик трансформациялари қонуниятларини аниқлашни мақсад қилади.

Қиёсий метод-турли сатҳлар бирликларининг стилистик характеристикаларини солиштириш, ҳар бир функционал услубни қиёслаш орқали унинг спецификасини аниқлашга қаратилади.

Қиёсий-диахрон метод - функционал услубларнинг шаклланиши ва тарихий ўзгариши жараёнларини ўрганишда, у ёки бу услубга хос турли даврларда яратилган матнлардаги тил ва нутқ бирликлари спецификасини таҳлил этишда татбиқ этилади.

Бадиий асар тилини таҳлил этишда «**сўз - образ**», деб номланувчи метод муҳим аҳамият касб этади. Ушбу метод у ёки бу ёзувчи ижодига хос бўлган ёхуд маълум бир асарнинг образлари тизимини ташкил этувчи, турли сатҳларга хос тил бирликлари мажмуасини, уларнинг барча стилистик-семантик маъно нозикликларини аниқлаш учун ишлатилади.

Стилостатик метод математик статистик метод куролидир. Бу метод функционал услубларнинг тадқиқида қўлланилади ҳамда услубнинг спецификасини аниқлаш, у ёки бу экстралингвистик омилларнинг нутқ услубига таъсири даражасини белгилашга хизмат қилади. Статистик маълумотлар “фарқли нутқ турларида тил воситаларининг қўлланилиши қонуниятларини ўрганиш ҳамда нутқ услубининг у ёки бу экстралингвистик омилларига объектив боғлиқлигини аниқлаш”га имкон яратади” (Стилистический энциклопедический словарь русского языка, 2003).

Назорат учун саволлар:

1. Аристотелнинг объектнинг икки томони ҳақидаги фикрлари ҳақида сўзланг.
2. Тилнинг энг муҳим ижтимоий вазифаси ҳақида нималарни биласиз.
3. Тилни функционал аспектда ўрганиш зарурияти нечанчи асрдан бошлаб шаклланган?
4. Стилистиканинг асосий бирлиги деганда нималар тушунилади?
5. Стилистик усулларнинг таркибий тузилиши ҳақида маълумот беринг.
6. Тил иерархиясидаги алоҳида стилистик сатҳ ҳақида маълумот беринг.
7. Захиралар стилистикаси ва функционал стилистика ҳақида маълумот беринг.
8. Функционал стилистиканинг турлари ҳақида маълумот беринг.
9. Стилистик захиралар тадқиқи ҳақида сўзланг.
10. Стилистика проблематикаси ҳақида нималарни биласиз?
11. Стилистиканинг тадқиқот предмети нималардан иборат?
12. Стилистиканинг асосий муаммоларига нималарни киритиш мумкин?
13. Стилистик таҳлилнинг методологик асоси нималардан иборат?
14. Стилистиканинг анаъанавий йўналиши ҳақида нималар назарда тутилади?
15. Нутқнинг лингвистик ва экстралингвистик аспекти нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Комиссаров В. Н. Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе). М.: Междунар. отношения, 1973. С. 186.
2. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Курс лекций. М: Изд-во «ЭТС», 1999.
3. Виноградов В. С. Введение в переводоведение. — М., 2001.
4. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. –Т.: Фан, 2005. -224б.
5. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода (Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых). М.: ЧеРо, 1999.
6. Миньяр — Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. М: Воениздат, 1980

2-мавзу: Шарқ тилларининг функционал стилистикаси назарий асослари Режа

1. Функционал услуб
2. Функционал услубнинг лисоний ва нутқий аспекти
3. Шарқ тилининг функционал услублари.
4. Услубни шакллантирувчи омиллар ва услубий белгилари

Калит сўзлар: Тилшуносликда «услуб» тушунчаси. Функционал услуб. “Функционал услуб” тушунчаси. Функционал услубнинг нутқий тизимлиги. Функционал услубнинг лисоний ва нутқий аспекти. Функционал услубларни ажратиш тамойиллари.

Функционал-услубий меъёр. Шарқ тиллариининг функционал услублари. Услубни шакллантирувчи омиллар ва услубий белгилари. Расмий услуб. Илмий услуб. Публицистик услуб. Сўзлашув услуби. Бадиий услуб.

Стилистик тадқиқотнинг предмети “услуб” тушунчасини қандай таърифлаш ва қабул қилишга боғлиқ бўлади. “*Стил*” сўзи латинча “чўзилган поя, дастадан ясалган предмет», «ёзиш учун ўткир учли таёқча» маъноларига эга.

Услуб атамаси филологик адабиётларда кўплаб маъноларга эга. Албрехт Ройм «Маленкий словарь стиля» луғатида «стил» – “услуб” сўзига 106 та таъриф беради⁹.

Тилшуносликда “*стил*” атамаси бир неча таърифларга эга:

1. Кенг ижтимоий –коммуникатив доирага бириктирилган тил тури (**тил стили, услуби**). Тилнинг бу тури ушбу тилнинг бошқа турларидан лексик, грамматик, фонетик жиҳатдан қисман фарқланади. Анъанавий равишда ҳозирги миллий тилларда уч услуб ажратилади: - **нейтрал, юқори (китоб)** и қуйи (қуйи табақаларга хос ёки фамиляр-сўзлашув, оғзаки сўзлашув) услублар. Бундай таснифнинг асоси уч услуб назариясидир. Уч услуб назарияси, айниқса, Европада ХВИИ - ХВИИИ асрларда долзарб бўлган.

Нейтрал услуб (тилнинг умумуслубий асоси) нутқий фаолиятнинг ихтиёрий турининг (яъни типик нутқий вазиятга боғлиқ бўлмаган ҳар қандай) умумий стилистик фон сифатида майдонга чиқади.

Эксперессиядан ҳоли нейтрал услуб фонида **экспрессив услублар** фарқланади: тантанавий (риторик), расмий, фамиляр, юмористик, ҳажвий ва ҳоказо. Ушбу услублар тил унсурлари таркибидаги экспрессив характеридан кўринади.

Уларнинг алоҳида тил унсурлари тизими бўла олиши ёки бўла олмаслиги масаласи турли тилшунослар томонидан турлича баҳоланади.

2. **Функционал услуб** - намунавий мулоқот доирасида тил бажарадиган турли вазифаларга боғлиқ адабий тил тури.

3. **Маълум бир аниқ нутқ матнида (шу жумладан, бадиий асарда (идиоуслуб) қўлланган индивидуал услуб.** Бир муаллифнинг маълум бир даврдаги барча асарларини бир макроматн сифатида қабул қилиш мумкин. Шунинг учун стилистиканинг объекти алоҳида бир матн ёки матнлар йиғиндиси бўлиши мумкин. Масалан, Р.Н.Гунтекин услуби. Халиде Эдип Адивар романлари тили ва ҳоказо.

4. **Даврнинг тил парадигмаси, яъни тилнинг шу даврдаги услуб жиҳатданг ҳолати,** масалан, ХВИИИ аср иккинчи ярмида турк адабий тилининг услуби, яъни ушбу даврдаги турк адабий тилининг ўзи.

5. **Тилни меъёрий стилистик қоидалар асосида ёки уларга риоя қилмай қўллаш** (яхши услуб, ёмон услуб ва ҳок.).

Шундай қилиб, **услуб** тушунчаси тил тизимининг ҳар бир сатҳи тил бирликларига ҳам, тўлиқ фикр ифодаси билан ҳам, ҳаттоки, у ёки бу мулоқот доирасига тааллуқли матнлар гуруҳига ҳам оид бўлади.

Стилистика учун **услуб** тушунчаси барча сатҳларнинг тил воситаларини кенг маънодаги мулоқотнинг вазифаларига мутаносиб равишда танлаш ва қўллаш натижаси сифатида баҳоланган мумкин.

Шу сабабли тилшуносликдаги услуб тил воситаларининг ахборотни эффектив етказиб

бериш хусусияти билан боғлиқ. Айни чоғда услуб нутқнинг экспрессивлик, эмоционаллик, мулоқот вазияти ва вазибаларига мувофиқлик каби жиҳатларига ҳам чамбарчас алоқадор.

“Функционал услуб” тушунчаси. Л.В. Шербанинг қайд этишича, «жамият қанчалик табақаланган бўлса, унинг адабий тил стилистик структураси шунчалик мураккаб бўлади». Бу ҳолат жамият тараққиётининг юқори даражасида кўплаб ранг-баранг мулоқот вазиятларини вужудга келтирадики, уларнинг барчаси алоҳида ўзига хос тил воситалари тизимини тақозо этади, яъни ҳар бир услуб функционал мақсадга мувофиқлик нуқтаи назаридан ҳаётга татбиқ этилади. (Шерба Л.В., 1974).

Типик, такрорланувчи шароитларда мулоқотнинг самарадорлигига **намунавий ифода воситалари** орқали эришилади.

Функционал услубларнинг ажратилиши коммуникациянинг ижтимоий муҳим доираларида юқори натижага эришиш зарурияти билан таъминадики, уларга барча мулоқот турлари: хизмат ва ҳуқуқий муносабатлар, илмий фаолият, маиший муносабатлар ва бошқалар жалб қилинади. Жамиятнинг барча аъзолари учун долзарб бўлган ижтимоий фаолият турлари ва ижтимоий онг шаклларига коммуникациянинг бу доиралари мутаносиб келади. «Функционал услублар айни чоғда мазкур доираларга мувофиқ келувчи яқин таниш, расмий шахс, олим, ижодкор. Ва бошқаларнинг типик нутқий ролларларини гавдалантирувчи воситалар ҳамдир...» (ВекшинГ.В., 2002).

Функционал услуб – муайян мулоқот доирасида тил бажарадиган турли вазибалардан келиб чиқадиган адабий тил тури.

«Функционал услуб» атамаси В.В. Виноградов томонидан тақлиф қилинган ва ҳамда бу соҳанинг марказий тушунчасига айланган. Атаманинг синонимлари сифатида «функционал вариант (тур)» ёки «(нутқнинг) функционал типи» бирикмалари ишлатилади. Бироқ «функционал услуб» атамаси ўрганилаётган ҳодисанинг спецификасини тўла акс эттиргани учун айнан шу атамани қўллаш афзал.

Функционал услуб - «умумхалқ миллий тилининг у ёки бу доирасидаги нутқий мулоқот воситаларини танлаш, шакллантириш ва қўллаш усулларининг ижтимоий англаниши, функционал жиҳатдан шартланган, ички жиҳатдан бирлашган йиғиндиси бўлиб, улар айни халқнинг нутқий ижтимоий амалиётида бошқа мақсадларга хизмат қилувчи, ўзгача вазибаларни бажарувчи ифода усулларига мутаносибдир» (Виноградов В.В., 1981).

«Мулоқот доираси» тушунчасига Чехия ва Словакия тилшунослари томонидан уни ижтимоий фаолиятнинг турларини билан ўрганиш натижасида аниқлик киритилган. Ижтимоий фаолиятнинг мазкур турлари ўз навбатида ижтимоий онгнинг шаклларига мос келади (санъат, сиёсат, фан, ҳуқуқ, кундалик онг).

Мулоқотнинг ижтимоий муҳим доираси коммуникация соҳаси бўлиб, мазкур тилнинг барча соҳиблари у ёки бу даражада жалб этилувчи ижтимоий фаолият тури ва ижтимоий онг шаклига мутаносиб келади.

Функционал услуб экстралингвистик омиллар таъсирида шаклланади. **Услубни шакллантирувчи омиллар** – адабий тил таркибида у ёки бу услубни ажратиш ва шакллантириш учун тилдан ташқи шароитларнинг йиғиндисидан иборат бўлади. Услубни шакллантирувчи воситалар тилнинг ҳар бир функционал турида тил бирликларининг танлови ва матнни шакллантириш тамойиллари, аниқ бир услубдаги матнда уларнинг қўлланиш усулларига таъсир кўрсатади.

Функционал услуб спецификасини шакллантирувчи омилларнинг базасини қуйидагилар ташкил этади:

- Ижтимоий онгнинг мутаносиб шаклига мутаносиб келувчи, ижтимоий аҳамият касб этувчи мулоқот доираси;
- коммуникациянинг асосий вазибаси (мақсади);
- мушоҳада тури (шакли) (мантиқий-тушунчавий, деонтик10, образли);
- мазмуннинг типикнинг хусусиятлари.

Ушбу омиллар ўзаро чамбарчас боғлиқ.

Услубни шакллантирувчи омиллар **услубий доминант**ни тақозо этади. **“Услубий доминант”** тушунчаси тил воситалари танлови ва уларни қўллаш тамойилларининг етакчи

конструктивига нисбатан ишлатиладики, у, ўз навбатида ҳар бир функционал услубнинг услубий белгилари мажмуасини белгилаб беради.

Услубий белгилар – коммуникациянинг айна доирасидаги оптимал ўзаро мулоқотни таъминловчи тил воситаларининг тизимига мос келувчи характеристикаларидир.

Услубнинг коммуникатив лингвистик моҳияти шундан иборатки, у адресатни ҳисобга олган ҳолда яратилади ва мавжуд бўлади. Услуб асосида мулоқотнинг самарадорлигини эътиборга олувчи прагматик таркиб ётади.

Маълум бир услуб доирасидаги нутқнинг ифодавийлиги айна доирадаги мулоқотнинг мақсад ва вазифаларига имкон қадар мутаносиб бўлишига қаратилган.

Функционал стилистика, биринчидан, тил воситаларининг мулоқотнинг намунавий ва анъанавий, авваломбор, ижтимоий доираларда тил воситалари қандай муносабатга киришишини аниқлашга ҳаракат қилади (масалан, дин ижтимоий долзарб соҳа эмас); иккинчидан, тил тизимидан қандай тил воситалари кўпроқ танланиши, нутқ оқимида, яъни матн майдонида улар қандай тарзда ишгирик этишини ўрганади.

Функционал услуб мулоқотнинг умумий мақсадга йўналтирилган вазифалари ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлади ва тил воситаларининг нутқда (матнда)ги ўзига хос ишгирики, яъни тил воситаларини танлаш ва қўллашнинг шаклланган тамойиллари натижаси сифатида яратилади.

Функционал услубнинг нутқий тизимлиги

Мулоқотнинг ижтимоий муҳим соҳасида тилни қўллаш жараёнида тил тизимида қайта қурилиш юзага келади. Коммуникациянинг мақсад ва вазифаларига мутаносиб равишда нутқда турли сатҳларнинг муайян тил бирликлари, уларнинг маълум бир семантик маънолари ва функционал-маъновий бўёқлари фаоллашади. Умумий коммуникатив вазифалар асосида ушбу тил воситалари ўзаро боғлиқ бўлади ва нутққа ёки матнга алоҳида бўёқ бахш этади.

Мазкур ўзаро алоқа **функционал услубнинг нутқий тизимлиги** ҳисобланади. Услубнинг нутқий тизимлиги тил воситалари ишгиригининг (тил тизимининг сатҳлардаги тузилишидан фарқли равишда) коммуникатив-функционал тамойили билан аниқланади ва матнда рўёбга чиқади.

Ҳар бир функционал услубда тил барча сатҳларининг (лексик-фразеологик, морфологик, синтактик, баъзи ҳолатларда фонетик) тил воситалари “тўплам”и мавжуд. Масалан, илмий услубда катта миқдорда илмий атамалар қўлланилади, расмий услубда феълнинг мажҳул нисбатидан ёки буйруқ майлидаги феъллардан фойдаланилади.

Шу билан бирга, функционал услуб тил спецификасини фақат тил унсурлари тўплами эмас, балки уларнинг бирикуви усуллари ва тамойилларини ҳам белгилаб беради. Қайд этиш керакки, айна бир тил воситаларини қўллаш, айна бир категорияни ишлатиш воситасида улар семантикасининг турли томонлари, ифода имконларининг ҳар хил жиҳатлари намоён бўлади. Бир тил бирлигининг ўзи турли контекстларда фарқли функционал-стилистик маънога эга бўлиши мумкин.

Тил тизимида мазкур тил воситалари стилистик бўёққа эга бўлмаслиги мумкин. Аммо ушбу нутқ контекстида улар ўзига хос вазифани бажаришади ва функционал-стилистик бўёққа эга бўлишади. Тилда бу маънолар ва функционал имкониятлар потенциал сифатида мавжуд бўлади ва алоҳида тизимни ташкил этишмайди.

Стилистик-нутқий тизимлиги барча тил сатҳлари: лексик, морфологик, синтактактик бирликларини камраб олади.

Функционал услубнинг лисоний ва нутқий аспектлари

Бир томондан қаралганда, муайян услубнинг яратилиши маълум бир аниқ коммуникатив вазифани адо этиш жараёнидаги тилнинг фаолияти натижасида рўй беради. Тил бирликларининг потенциал имкониятлари муайян контекстда намоён бўлади ҳамда тилнинг аниқ бир услубини шакллантиради. Функционал услуб нутқда, тилнинг фаолияти жараёнида мавжуд бўлади ва матнларга бириктирилади. Функционал услублар тилнинг динамик жиҳати, унинг нутқ фаолиятидаги қўлланилуви билан боғлиқ, бу жиҳатдан қаралганда, “функционал” сўзини “нутқий” сўзининг синоними сифатида қабул қилиш

мумкин.

Бошқа томондан, функционал услуб – сўзловчилар онгида мавжуд бўлган тил фаолиятинининг тарихий шаклланган кўринишидир, яъни услуб ҳар бир алоҳида индивид нутқий фаолиятининг маҳсули сифатида эмас, балки ижтимоий мулоқотнинг маълум бир мақсадларига, яъни ижтимоий жамоанинг барча аъзолари мулоқотига қаратилган тил унсурлари тизимининг ўзига хос ички структураси мавжудлигини англаган адабий тилнинг эгалари жамоавий онгининг натижаси сифатида қабул қилинади.

Тилшуносликда анъанавий равишда қуйидаги функционал услублар таснифланади: илмий, публицистик, расмий, сўзлашув ва бадиий услублар. Булар – асосий услублардир. Аммо бу услублар тилнинг услубий табақалинишини чекламайди. Мулоқотнинг хусусий вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир услуб таркибида яна кичик услублар ажратилади. Масалан, илмий услубда ўқув-илмий ва илмий-оммабоп услублар ажратилади. (вазифа – илмий билимларга ўргатиш ва оммалаштиришдир). Бу услублар илмий услубларнинг ўзига хос вариантлари ҳисобланадики, илмий услуб улар учун инвариант (бошланғич доимий ҳажм). Тилнинг функционал-услубий табақаланишини майдон тузилмасига ўхшатиш мумкин: ҳар бир услубнинг маркази ва периферия⁴ қисми бор. Мазкур услубнинг хусусиятлари максимал даражада тўлиқ бўлган матн марказини ташкил этади, периферияни эса бошқа услуб унсурлари мавжуд бўлган матн ташкил этади. Периферияда услублар бир-бири билан ўзаро алоқада бўлиши мумкин (масалан, публицистик матнлар сўзлашув услубига хос элементларни ўз ичига олиши мумкин). Шу сабабли, функционал услуб – бу, ҳам тил ҳодисаси (инвариант сифатида), ҳам нутқ услубидир (аниқ реаллашув сифатида).

Шу тариқа, функционал услуб ҳам тил, ҳам нутқ услубларидир.

Функционал услубларни ажратиш тамойиллари. Маълумки, назарияларнинг кўпчилигида тилнинг уч вазифалари ажратилади: 1) мулоқот-коммуникатив вазифа, 2) ахборот-информатив вазифа ва 3) таъсир-эмоционал, волюнтарив вазифа).

Тилнинг вазифалари асосида функционал услубларни таснифлашга илк уринишлар А.М. Пешковский ишларида кузатилади.⁵

В.В. Виноградов турли асосларга боғлиқ равишда функционал услубларни ҳар хил таснифлаш имконияти мавжудлигини эътироф этган. «Тилнинг мулоқот, ахборот ва таъсир каби муҳим вазифаларини белгилашда тил структурасининг умумий планида қуйидаги услубларни таснифлаш мумкин бўлар эди: кундалик-маиший услуб (мулоқот вазифаси); кундалик иш услуби, расмий ҳужжат услуби (ахборот вазифаси); публицистик ва бадиий-беллетристтик услуб (таъсир вазифаси)», - деб ёзган эди. В.В. Виноградов, қайд этган эдики: «... тил услубларининг ички дифференциацияси тил вазифаларига (мулоқот, ахборот, таъсир кўрсатиш) ёки у ёки бу коммуникатив вазифалар турини таснифлашга асосланмаслиги мумкин. Ахир “функционал” сўзининг икки хил маъноси бор. У тилнинг ҳар хил вазифалари билан алоқага ёки коммуникатив функцияларнинг у ёки бу турига ёхуд ушбу услубларнинг қўлланилиш доирасининг функционал чекланишига ишора қилиши мумкин» (Виноградов В.В., 1981).

Д.Н. Шмелев ҳам тил вазифаларига таяниб услубларни таснифлаш мумкин, деб ҳисоблаган: «тилнинг муҳим ижтимоий вазифалари қаторида мулоқот, ахборот етказиш ва таъсир ўтказиш ажратилган вақтида, тилнинг умумий тузилмасида қуйидаги услубларни кўрсатиш мумкин: кундалик-маиший услуб (мулоқот вазифаси); кундалик иш услуби, расмий-ҳужжатли услуб ва илмий услуб (ахборот бериш вазифаси); публицистик ва бадиий-беллетристтик (таъсир кўрсатиш вазифаси)» (Шмелев Д.Н., 1977).

Башарти асос сифатида тил коммуникатив вазифалари вариациялари олинса, коммуникатив-маиший вазифанинг бошқа услубларидан ажралган ҳолатда сўзлашув услуби (бадиий услубдан фарқли равишда); илмий-коммуникатив вазифага тааллуқли илмий амалий услуб; ташвиқий-коммуникатив вазифага оид газета ёки журнал-публицистик услуб

⁴ Ташқи, устки томони.

⁵ А.М. Пешковский. Роль грамматики при обучении стилю.- Избранные труды. М., 1959.

ва бошқаларни фарқлаш мумкин.

Бироқ, М.Н. Кожинанинг фикрига кўра, тилнинг уч асосий вазифаси асосида функционал услубларни таснифлашга уриниш муваффақиятли бўлмади. Ушбу ҳолат тил – нутқ дихотомияси эътиборга олинмаган ҳолда тил вазифаларини тавсифланишига боғлиқ. Тилнинг вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, ҳозирги функционал услубларни қуйидагича мувофиқлаштириш мумкин: расмий иш услубида информатив вазифа етакчилик қилади, илмий услубда когнитив характерга эга информатив вазифа доминантдир; публицистик услубда информатив ва волюнтарив вазифалар бош ўринни эгаллайди; сўзлашув услубида коммуникатив вазифа бош мақсаддир; бадиий-адабий услубда эстетик вазифа билан бирга эмоционал-волюнтарив вазифани бажариш назарда тутилади. Тилнинг барча вазифалари бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиши: масалан, публицистик услубда ахборот ва таъсир ўтказиши вазифалари релевантдир, бадиий-адабий услубнинг назмий вазифаси индивидуал ижодий ёндашувлардан юзага келадиган волюнтарив асосга эга; илмий услубда тилнинг информатив вазифаси онгнинг фаолияти билан боғлиқ яна бир муҳим вазифаси – когнитив вазифасига асосланади (Кожина М.Н., 1993).

Юқорида зикр этилганидай, замонавий тилшунослиқда кўпчилик олимлар асосий функционал услубларни ажратиш учун коммуникациянинг ижтимоий муҳим соҳалари бошланғич меъёр деб қабул қилишади. Ҳозирги замон стилистикасида анъанавий беш услубдан ташқари баъзан илмий-оммабоп, кундалик иш сўзлашув услуби, қонунчилик ва маъмурий-хўжалик, техник ва патент иш услубларини тафовутлашади. Бу ҳолат, асосан, тил қўлланишининг янги доираларини вужудга келиши билан боғлиқ.

Рус тили лингвистикасида черковга оид диний услубни рус тилининг алоҳида функционал услуби тарзида ажратиш мумкинлиги ҳақида гап кетмоқда. Шу билан бирга, дин ижтимоий онгнинг шакли бўлса-да, унга асосланиб, коммуникациянинг ижтимоий муҳим тармоғини ҳамда мутаносиб равишда диний услубни ажратиш анчайин муаммоли. Биринчидан, экстралингвистик омиллар бунга йўл қўймайди: ижтимоий онгнинг диний шакли билан бир қаторда атеистик шакли ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро муносабати аниқ эмас. Рус тили эгалари турли конфессиялар вакилдирлар. Иккинчидан, диний доҳадаги мулоқот диний атамалар ва тушунчаларни фаол қўллаш билан фарқланадики, уларни алоҳида услуб сифатида ажратиш учун бу етарли эмас.

Функционал услубларни таснифлашда энг муҳим ва зарурий факт шундан иборатки, адабий тил ҳар доим турли ижтимоий соҳалардаги самарали коммуникация учун ишлатиладиган функционал вариантларга бўлинади. «Турли тил воситалари тил мулоқотининг турли доираларида фарқлича ишлатилишига шубҳа йўқ, бу ҳолат тилнинг жамиятдаги қўлланилишига оид кўп сонли кузатувлар билан исботланган» (Шмелев Д.Н., 1977).

Функционал-услубий меъёр. Адабий тилнинг меъёрлари иккига бўлинади: умумтил меъёрлари ва функционал-услубий (стилистик) меъёрлар.

Умумтил меъёрлари (адабий тил меъёрлари) – адабий тил тараққиётининг маълум бир даврида тил воситаларини қўллаш қоидаларидир, яъни талаффуз қоидалари, сўз қўллаш қоидалари, грамматик қоидалардир. Меъёр тил унсурлари (сўз, бирикма, гап)нинг ягона, умумеътироф этилган қўлланиши намуналаридир.

Тил ҳодисаси қуйидаги вазиятларда меъёрга мувофиқ, деб ҳисобланади:

- тил структурасига мос келса;
- сўзловчиларнинг кўпчилиги томонидан нутқ фаолиятида доимий равишда қўлланилса;
- жамият томонидан маъқулланган ва эътироф этилган бўлса.

Ҳар бир услуб биринчи галда умумтилга оид ёки стиллараро меъёрларни, яъни орфоэпик, орфографик, лексик-фразеологик, грамматик (морфологик ва синтактик) меъёрларни акс эттиради. Аммо, айтиш мумкинки, тил функционал услубларининг ҳар бири тил бирликларини танловчи ва қўлловчи ўзига хос меъёрларга эга.

Функционал-услубий меъёрлар, бир томондан, умумтил меъёрларини аниқлаштиради, иккинчи томондан, уларни кенгайтириб бойитади. Стилистик меъёрлар тилда стилистик

вариантлар мавжудлигида умумтил меъёрларига аниқлик киритади ва мазкур вариантларни турли услубларда, нутқ жанрларида ва нутқ вазиятларида ишлатилишини бошқаради.

Стилистик меъёр ва умумтил меъёри ўртасидаги муносабат хусусийлик ва умумийлик ўртасидаги муносабат кабидир, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки тенглаштириш ҳам мумкин эмас. А.Н.Кожин таъкидлаганидек, «стилистик меъёрлар нисбатан хусусий бўлиб, улар функционал ва экспрессив жиҳатдан аниқ мақсадга йўналтирилади, ўзига хос қўшимча ахборот ҳамда восита танлаш ва қўллашнинг ўзига хос қонуниятларига эга тил унсурларининг функционал-нутқий, стилистик квалификацияси характерини ифодалашга хизмат қилади» (Кожин А.Н., 1982). Стилистик меъёрлар ифода этилаётган мазмуннинг нисбатан тўлиқ ва мукаммал реализацияси усулларини белгилайди.

Функционал-услубий меъёрлар умумтил меъёрлари асосида шаклланади ва асосланади, умумтил меъёрлари каби тил сатҳлари ва воситаларини қамраб олади, аммо улар адабий меъёрларга мос келувчи мулоқотнинг турли соҳаларида қўлланилувчи тил воситаларининг у ёки бу тарафини ўз ичига олади, улар у ёки бу тил воситасининг муайян нутқ фаолиятига оидлигини белгилаб беради, яъни маълум бир контекстлар ва нутқ актларида қўлланилувчи сўз, ибора, сўз шакллари, сўз бирикмаларининг боғланиш услуби, синтактик конструкцияларни белгилаб беради» (Кожин А. Н., 1982).

Умумтил меъёрларининг тури бўлган функционал-услубий меъёр тилнинг барча сатҳларига оид бўлади. «Адабий талаффуз нафақат умуморфоепик ва аксентологик меъёрлар билан, балки стилистик-орфоепик, стилистик-аксентологик меъёрлар билан бошқарилади; лексика ва фразеология сатҳларида лексик, фразеологик меъёрлар билан бир қаторда лексик-стилистик ва стилистик-фразеологик меъёрлар фаолият кўрсатади; сўз ўзгариши ва грамматик шакллариининг қўлланилиши нафақат морфологик, балки морфологик-стилистик меъёрлар воситасида назорат қилади; сўз бирикмалари ва гапларнинг қурилиши синтактик ва стилистик-синтактик меъёрларга амал қилади; бутун матн сатҳида матний-стилистик меъёрлар қўлланилади» (Береля И.В., 2007).

Т.Б. Трошеванинг фикрига кўра, стилистик меъёрларни умумтил меъёрларига кодификациялаш мумкин, аммо бунда кодификация қатъий ва тўла бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир функционал услуб турли жанрларда ва турли мақсадга йўналтирилган матнларда рўёбга чиқади. Шу боис, стилистик меъёрлар орасида функционал услубга хос бўлган нисбатан умумий ҳамда алоҳида жанрлар, нутқий вазиятлар, ҳар хил типдаги матнлар учун хос бўлган хусусий белгилар мавжуд. Стилистик меъёрларнинг нисбий эркинлиги мазкур матннинг (жанр) функционал услубининг майдонида қандай ўринни – марказий ёки периферик ўринни эгаллашига боғлиқ бўлади. (Стилистический энциклопедический словарь русского языка, 2003). Бу ҳолат, масалан, диссертация матни (соф илмий услубга хос) ва ўқувчилар учун илмий-оммабоп мақолалар матни (илмий услуб периферияси) солиштирилса яққол намоён бўлади.

Функционал-стилистик меъёр тарихан ўзгарувчан характерга эга. Адабий тилнинг услублари тизими тарихан шаклланади, узоқ давом этган тараққиёт жараёнида бойийди ва мураккаблашади. Ҳар бир функционал услубда тил воситаларининг таркиби ва қўлланилиш частотаси вақт ўтиши билан ўзгаради.

Шу тариқа, функционал-услубий (стилистик) меъёрлар ҳам адабий тилнинг махсус вазифани бажарувчи меъёрларидир. Стилистик меъёрлар тилнинг функционал услубларига боғлиқ бўлиб, турли вариантлар таклиф қилиниши мумкин бўлган вазиятларда умуми адабий тил меъёрларини аниқлаштиради.

Расмий услуб. Адабий тилнинг расмий услуби қўлланиладиган асосий соҳа маъмурий-ҳуқуқий фаолият ҳисобланади. Расмий услубнинг қўлланилиш доираси муайян иш ҳужжатлари мос келувчи такрорланувчи расмий иш вазиятлари тармоғи воситасида тақдим этилиши мумкин.

Расмий услубнинг асосий вазифаси—ижтимоий регламентация вазифаси ҳисобланади. Ушбу услуб давлат идоралари, ташкилотлар ва муассасалар ҳамда юридик шахслар ўртасидаги ишлаб чиқариш, хўжалик ва ҳуқуқий фаолияти жараёнида юзага келади. Яъни расмий услуб давлат ва ташкилотлар, шунингдек, расмий коммуникацияга

киришган жамият аъзолари ўртасидаги давлат, жамият, сиёсат, иқтисодга оид турли актларни хужжат асосидаги расмийлаштирилиши эҳтиёжларини қондиради.

Расмий услуб мушоҳаданинг **деонтик типини** акс эттиради (коммуникация иштирокчилари томонидан меъёрий-ҳуқуқий аспектда тушунилади).

Расмий коммуникация мазмунининг намунавий хусусиятлари расмий услуб таркибида яна учта услубни ажратиш мумкин:

1) **Асл иш услуби** (конселярия услуби), иш юритиш соҳасига хизмат кўрсатади (расмий ёзишларни ҳам ҳисобга олганда);

2) **Ҳуқуқий услуб**, ҳуқуқий муносабатлар, қонунчилик соҳасида қўлланилади;

3) **дипломатик услуб** халқаро муносабатларда ишлатилади.

Расмий иш услуби турк адабий тилининг китоб услубига хос. Ушбу услуб ёзма шаклда реаллашади. Нутқнинг намунавий шакли монологдир.

Бу услуб улкан сонли жанрлар тарзида намоён бўлади: устав, қонун, буйруқ, кўрсатма, фармойиш, шартнома, шикоят, ресепт, тушунтириш хати, таржимаи ҳол, маълумотнома, турли аризалар ва ҳоказо.

Расмий иш услубининг жанрларининг матнлари қуйидаги вазифаларни бажаради:

- Маълум бир факт, ходиса, шахс ҳақидаги объектив маълумотни етказиш (расмий ахборот, таржимаи ҳол, тавсифнома);

- Кўрсатма бериш, буюриш (қонунлар, қарорлар, фармойишлар);

- Қайд қилиш (баённома, ҳисобот).

Қайд этилган услубни шакллантирувчи омиллар асосий услубий хусусиятларни юзага келтиради:

1. Расмий услубнинг услубий етакчи хусусияти **баённинг ниҳоятда аниқлиги** билан белгиланади, бошқача шарҳга йўл қўймайди. **Расмий услуб** матнлари бошқача шаклдаги изоҳга имкон бермаслиги керак. Ижтимоий регламентация вазифаси бундай матнларга бирёқлама ёндашувни талаб этади. Баённинг батафсил бўлиши кераклиги ҳам ушбу услубий хусусиятга боғлиқ.

2. **Баённинг умумийлиги.** Расмий услуб индивидуал эмас, балки ижтимоий таржрибани акс эттиради. Расмий нутқнинг специфик услубий белгиси шахсга, шахсиятга алоқадор бўлмаслигидир. Расмий хужжат шахсий характерга эга бўлмаса (масалан, шахсий ариза), ягона муаллифликдан маҳрум бўлади. Аризадаги шахсий имзо эса муаллифни кўрсатмайди, хужжатнинг ҳақиқийлигини билдиради. Услуб қонунлари муаллиф индивидуаллигига боғлиқ равишда хужжатнинг турли шакллари бўлишига изн бермайди. Расмий услубнинг объективлиги хужжатнинг ахборот етказиш, кўрсатма бериш ёки қайд қилиш характериға урғу беради; расмий хужжатнинг мазмуни ёки маълумот ёки ижро учун қабул қилинади.

3. **Баённинг стереотиплиги, меъёрга солинганлиги.**

Расмий доирадаги ҳар бир аниқ ҳолат ўзаро таъсирнинг алоҳида бир кўринишига мувофиқ келади, яъни вазият қайтарилади, бошқача қилиб айтганда, типиклашади. Бу ҳолат муносабатни регламентга солишга ёрдам беради, шу сабабли мулоқот аниқ тил стандартлари асосида амалга ошади.

Тил (нутқ) стандартлари дейилганда, бир типдаги вазиятларни кўп бора қайтарилиши натижаси юзага келадиган нутқдаги тайёр ифода воситалари назарда тутилади. Айни бир шаклда такрорланадиган вазиятлар тил эгаларининг автоматлаштирилган нутқий реакциясини талаб этади. Регламентга қатъий риоя этилиши талаб қилинадиган расмий иш мулоқотида тайёр тил шаблонлари мулоқотни осонлаштиради ва тезлаштиради, чунки улар дарров таниб олинади, тушуниш ва жавобни шакллантириш учун вақт сарфланмайди. Шу сабабли, тил стандартлари нутқий амалиётда қабул қилинган, иш услубида қўллаш мақсадга мувофиқдир. Расмий иш услубининг стандартлаштирилганлиги иш қоғозларини шакллантирида ҳам намоён бўлади. Бу ҳолат иш қоғозларидаги таркибнинг қатъий амал қилиниши, абзаларнинг ажратилиши ва бошқаларда кузатилади, шунинг учун иш қоғозлари кўпинча тўлдириладиган бланка шаклидаги стандарт кўринишга эга.

4. Баённинг муқаррар буйруқ кўринишида бўлиши (императивлик).

Ушбу белги расмий иш услубида таҳлил ва далиллаш жараёнининг йўқлиги билан изоҳланади (бу жараён матн тузилишдан аввал бўлиб ўтади), шу боис, расмий иш услубида ўзига хос баён тарзи мавжуд. Ҳикоя қилиш, мушоҳада, тавсиф каби анаъанавий баён усуллари қўлланмайди. Бундай услубий белгилар, ўз навбатида, барча сатҳларга оид тил ва нуқт воситаларини танлаш ҳамда қўллаш қоидаларини белгилаб беради.

Демак, дипломатик ёзишмаларда, иқтисодий, юридик, муносабатлар ифодаси бўлган ҳужжатларда, давлат идоралари, судлар, савдога доир муомалаларда расмий услуб қўлланилади. Расмий услуб иш юритиш ҳужжатларида қўлланади. Бунга ариза, тушунтириш хати, эълон, таржимаи ҳол, ишончқўғози, тилхат, ҳисобот, ноталар, буйруқ ва фармонлар, фармойишлар, таклифнома, расмий хатлар, тижорат ёзишмалари қабила киради.

Бу стилда адабий меъёрларга қатъий риоя қилинади, шевага хос сўзлар, жаргонлар, ҳар хил стилистик бўёққа эга бўлган сўзлар ишлатилмайди. Бу стил қисқа, аниқ, лўндалиги билан ўзига хосликни кўрсатиб туради. Жумлалар ҳам инверсиясиз бўлиши лозим. Гапларда таъсирчанлик бўлмайди. Расмий стилда ёзиладиган айрим ҳужжатлар штампга ўхшаш махсус тартиб ва шакл билан ёзилади. Масалан, расмий хатлар, ариза, тушунтириш хати, билдирги, маълумотномалар, қарорларни кўрсатиш мумкин.

Ҳужжатлар стилида от туркумига оид сўзлар кўп қўлланади. Ҳатто, феъл сўзлар ишлатилганда, унинг отга яқин шакли ҳаракат номидан фойдаланилади. Масалан, қабул қилишингизни сўрайман, қарорнинг бажарилиши, талабалар сафига тиклаш каби.

Феъллар мажҳул нисбатда ва буйруқ истак майли шаклида қўлланади. Бажарилсин, тайинлансин, амалга оширилсин, қарор қабул қилинди, кўриб чиқилди, эшитилди ва ҳкз. Агар пул, буюм миқдори кўрсатилиши лозим бўлса, олдин рақам билан қавс ичида ҳарфлар билан ёзилади.

Ҳужжатларда фикр аниқ, лўнда баён қилиниши лозим. Бунда хатбоши (абзатс)нинг ўрни муҳимдир. Ҳар бир янги, алоҳида фикр хатбоши билан ажратилиши, бир хатбоши билан иккинчи хатбоши ўртасидаги матн тўрт-беш жумладан ошмаслиги меъёрга мосдир.

Ҳужжатчиликда имло ва тиниш белгиларига алоҳида эътибор бериш керак. Ҳужжатнинг номи бош ҳарф билан ёзилади. Агар босма матн бўлса, ҳужжат номининг ҳар бир ҳарфи бош ҳарф билан ёзилиши мумкин.

Дипломатик ҳужжатлар шаклига ва сўз қўлланилиши жиҳатидан ўзига хос кўринишга эга. Уларни ёзишда ҳужжатнинг қай шаклда бўлиши муҳимдир. Маълумки, дипломатик ёзишмалар бир давлатдаги оддий корхоналар ёки ташкилотлар орасида бўлмайди. Улар бошқа -бошқа давлатлар ўртасида бўлгани учун ҳужжат юборилаётган мамлакат анъаналари ҳисобга олинади. У ёки бу давлатга ҳужжатнинг қайси тури юборилаётган бўлса, худди шу тури билан жавоб қайтарилади. Дипломатик ҳужжатларга баёнот, нота, расмий хатлар, илова хатлар, яримрасмий шахсий хатлар, дипломатик протокол. Қайдномалар, меморандумлар ва бошқалар киради.

Дипломатик ёзишмаларда ҳужжат юборилаётган мамлакатнинг номланишида, шахснинг исми-шарифи ва лавозимини ёзишда, унга қилинаётган мурожаат ифодаларида хатога ёл қўйилиши мумкин эмас. Чунки хатолар беписандлик, ҳурматсизлик саналади. Бу ҳужжатлар ташқи кўриниши жиҳатидан ҳам нуқсонсиз бўлиши, фикр аниқ, тўғри, мантиқий, изчил, асосли ва иккинчи томоннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда баён этилиши зарур.

Расмий стилда фонетик хусусиятлар бўлмайди. Чунки унда талаффузга хос белгилар учрамайди, адабий меъёрга қатъий риоя қилинади.

Расмий стилнинг лексик хусусиятлари

Асли расмий стилда бўёқдор сўзлар ишлатилмайди. Лекин дипломатик ёзишмаларда бўёқдор сўзлар бўлиши тақозо қилинади. Унда мактов ифодалари: ҳурматли жаноб, жаноби олийлари, сизга бўлган ҳурматимга ишонч билдиргайсиз, бош устига, бошимиз кўкка етди, энг самимий табрик, эзгу тилақлар ила, сизга чуқур ҳурмат билан, миннатдорлик изҳор этаман қабила фаол ишлатилади.

Расмий стилда жаргонлар, шевага оид сўз ва бирикмалар одатда ишлатилмайди. Ўрни

билан архаизм ва историзмлардан фойдаланилади: шахзода, шох, малика, жаноб, хазрати олийлари кабилар.

Юридик ҳужжатларда конституцияда ҳар бир сўз, жумла, фикр ва мулоҳазанинг аниқ ва тўғри ифодаланишига хизмат қилиши лозим. Шунинг учун унда касб-корга оид, юридик, дипломатик, маъмурий ва бошқа терминологиянинг мавжудлиги бу стилнинг ўзига хослигини таъминлаб туради: акт, гувоҳнома, қарор, қидириш, элчи, нота, шартнома, баёнот, декларация, визит, кодекс. Қонун, модда, поштина, протест (шикоят), кассация кабилар.

Расмий стилнинг грамматик хусусиятлари

Бу стилнинг ариза, тушунтириш хати, тилхат, таклифнома каби кўринишларида жумлалар қисқа ва аниқлиги билан ажралиб туради. Ҳужжатлардаги нутқий штамплар матнга расмийлик белгисини киритади.

Юридик қонун ва ҳужжатларда жумлалар жуда узун, баъзан бир фикр ярим бетлик гап орқали ифодаланади.

Конституция ўз тузилишига кўра боб ва бўлимларга бўлинади. Демак, ҳар бир бўлимдаги фикрлар бир-бири билан мантиқан боғланиши, бири иккинчисини тақозо қилиши лозим. Шундай экан, бунда боғланган қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплар ва эргаш гапли қўшма гапларнинг айрим турлари шу вазифани бажаришга хизмат қилади. Чунки бундай қўшма гапларда кетма-кет рўй берадиган, бир вақтда юз бериши мумкин бўлган, сабаб-оқибатли, зиддиятли воқеа-ҳодисалар ифодаланади.

Баъзи бир юридик ҳужжатларда шахслар ўз номи билан атамасдан уларнинг муҳим белгилари ифодаланган бирикмалар ишлатилиши мумкин: уйни ижараг олувчи, ўғил қилиб олувчи, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мансабдор шахслари юқори мартабали меҳмон кабилар.

Ҳужжатлардан шартномалар ҳам мураккаб синтактик қурилишга эга. Унинг кириш қисми алоҳида бандлари кўрсатувчи матнлар хат бошларига ажратилган бўлади. Бундай хусусият матнни ўқишни ва тушунишни бир мунча енгиллаштиради.

Ҳужжатларнинг турига кўра шартли қисқартмалар турғун бирикмалар кўп ишлатилади. Масалан, ҳарбий ҳужжатларда Олий Бош Қўмондон, Мудофаа вазирлиги, Бош штаб, Қуролли кучлар, ҳарбий госпитал кабиларни кўрсатиш мумкин.

Расмий (тизимли) ёзувлар

Бир иш учун керакли вазиятларда ёзиладиган аниқ қурилишга эга ёзувлардир. Уларда эстетик шавқ, услуб ўзига хослиги, тасвирийлик ва тафаккур трансфери кузатилмайди. Улар маълум юридик жой талаб қилгани учун ёзиладиган мақсадли ёзувлардир. Бадиий ва эстетик қиммати ёқ, фақат информатион аҳамият ташийди. Ариза (дилексе), таржимаи ҳол (ўзгечмиш), расмий хатлар (иш мектуплари), ҳисобот, рапорт (рапор) шу турдаги ёзувлардан бўлиб, улар “формал ёзув” ҳам дейилади.

Ариза (дилексе)

Ариза бирор истак, талаб ёки бирор шикоятни билдириш учун расмий идораларга тақдим этилувчи, имзо ва манзилга эга ёзув туридир. Илгари арзуҳол ва истидо деб аталган. Аризалар хат туридир. Таърифлардан келиб чиққан ҳолда, ариза бирор истак, талабнинг бажарилиши, маълум бир масала юзасидан тегишли жойларга маълумот тақдим қилиш ёки бизни безовта қилувчи ҳар хил муаммоларнинг бартараф қилиниши мақсадида ёзилади. Шундай экан ариза одамларнинг давлат ёки тегишли идоралар билан турли муносабатларнинг тартибга солиниши ёки муаммоларнинг ҳал қилинишида асос бўлиб хизмат қилувчи асос воситадир.

Ариза шахснинг конституцион ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқни шахс ёки шахслар қонун доирасида охиригача фойдаланишга мажбурдир. Акс ҳолда кераксиз шикоят ва арз-додлар, ҳеч қандай муаммони ҳал қилолмаганидек бир қанча нохушликларга ҳам ёл очиси мумкин.

Ариза доимо бир қат юксак мақомга ёзилади. Масаласи ва усулига мос тарзда тегишли идора тақдим қилинган аризани қабул қилишга мажбурдир. Бу хусусиятларни ўзида ташувчи аризалар долзарб масалалар ва таркибида берилган хусуслар билан боғлиқ ҳолда қонунан белгиланган муддат ичида шахс ёки шахсларга керакли жавоб берилади.

Аризалар мазмунига кўра иккига бўлинади:

1. Истак (талаб) аризаси (истек дилекҗеси)
2. Шикоят аризаси (җикает дилекҗеси)

Истак (талаб) аризаси

Бирор истакнинг ёки талабнинг бажарилиши ёки бирор ишнинг амалга оширилиши мақсадида ёзиладиган аризадир. Бундай аризалар бирор бир ишга кириш, талаба маълумотлари ва хошиш(талаб)лари, таклиф хатлари, иш жойи билан боғлиқ фаолиятни бошлаш ва якунлаш талаблари, солиқ бўйича эътирозлар, иншоот учун рухсатлар, вазифа бажарувчи тайинлаш ва лавозимни ошириш истаклари, мактабларга қайд қилиниш истаклари ва шу каби масалаларни ўз ичига олади.

Яна ҳам очикроғи, расмий идоралар ёки махсус ташкилотларга турли муносабатни ариза ўзида мужассам қилади.

Шикоят аризаси

Аτροφимизда бизни ва аҳолини безовта қиладиган турли муаммоларнинг ҳал қилиниши мақсадида расмий идораларга ёзиладиган аризадир.

Бундай аризаларда масала тўлалигича ва маълумотларга таянган ҳолда ёритилади. Хато ва тўлиқсиз хабарлар қонунан баъзи муаммоларнинг ўртага чиқишига сабаб бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун бундай аризаларда шикоятга сабаб бўлган масала очик тарзда берилиши керак.

Илмий услуб. Илмий стилнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу стилда фикрлар мантикий жиҳатдан аниқ бир маъноли бўлиши лозим. Илмий стилда фикрлар фақат тушунчаларни ифодалайди. Бу тушунчаларнинг ифодаси муҳокама, мунозара ва хулосалар шаклида бўлиб, улар қатъий мантикий изчилликка асосланган бўлади. Бу стилда мантикийлик энг асосий белги бўлса-да, фикр қатъий далилланиши керак. Таҳлил ва синтез бир-биридан ажралмаган ҳолда қўлланади, бири иккинчисини келтириб чиқаради. Шу орқали қонуниятлар очилади. Мана шу қонуниятлар очилиши жараёнида тафаккурнинг умумий, мавҳум бўлиши кўринади.

Шу нарсани фарқлаш лозимки, илмий стилда бир томондан, илмий фикрлаш хусусияти мавжуд. Иккинчи томондан, уни илмий стилда ифодалаш. Илмий стилда фикр берилаётганда, яъни ёзилаётганда, унинг тадқиқот босқичи билан бирга шакллантириш масаласи ҳам ҳисобга олинади. Бунда исботлаш усуллари, лўндалик даражаси, оддий тасвир ёки муҳокама эканлиги, оммалаштириш даражаси назарда тутилади. Шунинг учун ҳам ички ва ташқи нутқни бир нарса деб бўлмади. Лекин улар орасида катта фарқ ҳам йўқ. Улар бир-бирини тўлдириб, бири иккинчиси учун замин бўлади. Лекин шуни эътиборга олиш лозимки, тафаккурнинг узил-кесил ифодаси ташқи нутқда бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, илмий стилнинг муҳим хусусияти деб шуни кўрсатиш лозимки, илмий баён умумий ва мавҳум бўлиб, мантикийлик яққол сезилиб туради. Бундан иккинчи хусусият келиб чиқади, яъни бу стилда қўлланадиган тил бирликларининг ишлатилиш даражаси ва стилга хос бўёғидир. Илмий стилнинг типик бўлган хусусиятлари куйидагича;

1. Терминларнинг қўлланиши.
2. Бир маънолилиқ.
3. Образлилиқнинг деярли бўлмаслиги.
4. Яширин эмоциналлик.
5. Баённинг объективлиги.
6. Баённинг қуруқ ва қатъийлиги.

Илмий стилда фаннинг турли соҳаларига оид рамзий белгилар, рақамлар, жадваллар, турли чизмалар ва расмлар қўлланиши мумкин. Масалан, кимё фани бўйича турли формулалар: *М-магний, Сл-хлор, H₂+O=H₂O* ишлатилади.

Юқорида кўрсатилган белгилар муаллифнинг стилига, илмий стилнинг мавзусига, уни баён қилиш муҳитига боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Илмий стилда эмоционаллик ва услубий бўёкнинг бўлиши фан соҳаларига боғлиқ. Адабиётшунослик ва тилшунослик фанларида бундай хусусият мавжуд. Табиий фанларда бу нисбатан камроқ учрайди.

Бутун дунёга машхур бўлган физик олим Алберт Эйнштейн "Физика ва реаллик" деган мақоласида "мен тушунчанинг хиссий идрокдан мантиқан мустақил эканлигини тан олмайман" деган эди. У илмий тушунтиришда ҳажв, ҳазил, аския, қизиқ ўхшатишлар кўшиб юборарди. (Р. Бекжонов. Алберт Эйнштейн, "Фан", Тошкент, 1966) Албатта, илмий ва бадий стиллардаги образлилик фарқланади. Илмий стилда юқорида келтирилган образли номлар аташ вазифасини, бадий адабиётда эстетик таъсир кўрсатиш вазифасини бажаради. Кўринадики, илмий техник баён илмий математик баёндан ёки қатъий илмий баён илмий оммабоп баёндан фарқланади. Масалан, илмий оммабоп стилда ёзилган бирор фанга оид китоб, мақола ёки маърузалар шу фан билан таниш бўлмаган кишиларга тушунарли тарзда баён этилади. Фикр жонли ва қизиқарли шаклда ифодаланилади. Илмий терминлар кам ишлатилади. Мавхум маъноли жумлалар ва формулалар ўрнига тасвирий материаллар қўлланилади. Баъзан образли ва эмоционал ифодалардан фойдаланилади. Шунга қарамай улар илмий стил тушунчасининг бир бутунлигига, яхлитлигига путур этказмайди

Илмий стилнинг лексик хусусиятлари

Илмий стил илмий терминология билан боғлиқ. Шунинг учун терминлар илмий стилнинг лексикасини ташкил қилади. Албатта, ҳар қандай илмий асарда фақат термин қўлланмайди. Унда мавхум сўзлар, кўп маънолилиқка эга бўлган умумхалқ сўзлари ҳам қўлланади.

Бу стилда ҳар бир сўз умумий тушунчани ёки мавхум нарсани ифодалайди.

Фан, техника, санъат, сиёсат, дипломатия соҳаларида борлиқни мантиқий жиҳатдан билишга қаратилганлиги сабабли сўз ва терминларнинг ниҳоятда равшан аниқ бўлиши талаб қилинади. Лекин улар қайта- қайта такрорланса, бир хилликка олиб келиши мумкин. Шунинг учун олимлар олдида илмий баённинг хусусиятига зиён этказмайдиган ва унинг жонли таъсирчанлигини таъминлайдиган терминларнинг синонимик вариантларини топиш масаласи туради.

Илмий стил ***фонетик хусусиятларга*** эга эмас. Чунки илмий стил адабий меъёрга ёзилади.

Илмий стилнинг грамматик хусусиятлари

Илмий стилнинг грамматик қурилиши мантиқий боғлиқликни изчилликни, синтактик аниқликни тақозо қилади. Шунинг учун унда эллипсиз (гапдан бирорта сўзнинг тушуб қолиши) ҳодисаси учрамайди. Бу стилда гапнинг кесими кўпинча мажхул нисбатдаги феъл билан ифодаланади. Шунинг учун унда шахси номаълум гаплар, пассив конструкциялар қўлланади. Мисол: **1.** Масалларин Ҷосукларда бекленилен давраниҶ деғишкликлерини ве гелишмелери сағлаябилмеси иҶин бир таким олумлу нителиклери таҶмаси герекир. **2.** Масаллар, хикаелер, романлар, анлар, биёграфик эсерлер, гези язлар, Ҷиирлер вд. бу эсерлере гирер. каби.

Демак, илмий стил ўрганилаётганда, аниқ бир фаннинг: математика, физика, биология, адабиёт, она тили, тарих кабиларнинг стилларига хос хусусиятлар алоҳида тадқиқ этилиши лозим. Албатта, уларга хос бўлган фарқли ва муштарак томонлар ҳам бор. Уларни ҳам намоён этиб, ўзаро таққослаб ёки умумлаштириб, умумий хулоса чиқарилади. (талабалар илмий стилга хос бўлган турли матнларни таҳлил қилишади).

Илмий стилда табиат ва ижтимоий ҳаётдаги ҳодисалар аниқ таърифланади, тушунтирилади. Бу стил ўзининг алоҳида вазифага эга эканлиги билан ажралиб туради. Илмий стил илмий терминология билан боғлиқ. Одатда терминлар илмий стилнинг лексикасини ташкил қилади. Лекин асарлар тили фақат терминлардангина ташкил топмай, унда кўп маънолилиқ хусусиятига эга бўлган умум халқ сўзлари ҳам кенг қўлланади. Илмий стилда яна фаннинг турли соҳаларига оид символ ва белгилар, рақамлар ҳам ишлатилади.

Илмий стилнинг грамматик қурилиши мантиқий боғлиқликни, изчилликни, синтактик аниқликни талаб этади. Шунинг учун илмий стилда эллифсис (назарда тутилган бирорта сўзнинг тушиб қолиши) ҳодисасидан қочилади. Масалан: Агар ёқилги оддий модда,

масалан, кўмир бўлса, унинг тўла ёниши натижасида карбонат ангидрид ҳосил бўлади: Бунда углерод кислород билан оксидланади.

Илмий стил эмоционал ва образли бўёққа ҳам эга бўлади. Бу стилнинг аниқ ва равшан бўлишини унинг образли ва эмоционаллигига қарама-қарши кўйиш тўғри эмас. Буни фалсафа, математика, механика сингари анмқ фанлар доирасида ҳам кузатиш мумкин. Поляк олими Леополд Инфелдининг бутун дунёга машҳур физик тадқиқотчи Эйнштейн ҳақида айтган куйидаги сўзлари ҳам бу фикримизни тасдиқлайди. «Эйнштейн ихчам, ажойиб қилиб ёзарди, унинг услубидан поезия нафаси сезилиб турарди». Эйнштейн ҳаёти ва фаолиятиги оид хотираларида ёзилишича, «олим ўз суҳбатига баъзан жонли-қизиқ ўхшатиш кўшиб юборади... Ҳажв, ҳазил, аския - Эйнштейн кўлида илмий тушунтиришга хизмат қилади».

География ва астрономияда ҳам шунга ўхшаш атамаларини учратиш мумкин: учар юлдуз (метеор), куйрукли юлдуз (комета), сомон йўли ва бошқалар.

Албатта, илмий стилдаги образлиликдан илмий стилдаги образлилик билан бадиий адабиётда эса ўқувчига эстетик таъсир кўрсатиш вазифасини бажаради. Образлилик (эмоционаллик) категорияси агар илмий стилда «сўнган, нурсиз» ҳолда кўринса, бадиий адабиётда эса «жонли» тарзда намоён бўлади. Масалан, учар юлдуз, сомон йўли астраном учун, аввало, термин вазифасини ўтайди, ёзувчи учун эса бу сўз бирикмалари ўхшатиш ёки образли ифода манбаи бўлиши мумкин. Илмий стилнинг барча белги-аломатлари уларнинг ҳар бирида ўзига хос бир шаклда тақдорланади. Масалан, илмий стилнинг оммабоп вариантыда ёзилган бирор фанга оид китоб, мақола ва лекциялар шу фан масалалари билан таниш булмаган кишилар учун мўлжалланганда материал уларга тушунарли шаклда баён этилади, фикр жонли ва қизиқарли қилиб тушунтирилади, илмий терминлар кам қўлланади, умуман таниш бўлмаган термин ва мавҳум формулалар ўрнига конкрет тасвирий материалларга кенгроқ ўрин берилади. Баъзан айтилаётган фикрнинг образлилик ва эмоционаллигини таъминлаш учун бадиий нутқ усулларида ҳам фойдаланилади. Лекин илмий стил билан унинг илмий-оммабоп кўриниши ўртасидаги, бу хилдаги тафовутлар илмий стил тушунчасининг бир бутунлигига, яхлитлигига, путур этказмайди.

Махсус соҳалардан, хусусан, фан, техника, санъат, сиёсат, дипломатия соҳаларида ҳам ҳамма нарса борлиқни фақат мантиқан жихатдан билишга қаратилганлиги сабабли улар сўз ва терминларнинг ниҳоятда равшан, аниқ бўлишини талаб қилади. Лекин терминлар қанчалик тўғри танланган ва равшан, аниқ англашиладиган бўлмасин, уларни у ёки бу қоида тариқлаш жараёнида қайта-қайта тақдорлайвериш ҳам маълум даражада стилистик монотонликка (бир хиллиликка, бир тарзаликка) олиб келади. Стилистик монотонлик математика ёки физика фанларида унчалик сезилмас-да, лекин биология, геология, айниқса тарих ва филология фанларида очик кўриниб туради. Шунинг учун ҳам бирор қатъий илмий қоида ва таърифни ёритувчи олимлар олдида кўпинча илмий баённинг жиддийлигига ҳалал этказмайдиган ва илмий стилини жонли ва таъсирлилигини таъминлайдиган терминларнинг синонимик эквивалентини топиш масаласи туради.

Ҳар бир услубнинг, шу жумладан илмий услубнинг ҳам иккита муҳим белгиси бор. 1-экстроллингвистик, 2-лингвистик белгилардир.

Экстроллингвистик белгиларга ижтимоий факторлар, алоқанинг мақсад ва вазифаси ҳамда стил сатҳлари каби ҳодисалар киради.

Илмий услубнинг мақсад ва вазифаси илмий алоқадан: информация берувчи олимлар, қабул қилувчи – олий маълумотли кишилардан; алоқа формаси: ёзма ёки адабий нутқ формасидан иборат бўлишидир. Шу факторлар натижасида илмий стил шаклланади ва яхлит адабий тил фониде бошқа нутқ туридан ажралиб туради.

Илмий услубнинг сатҳларига аниқлик, объективлик, мантиқий изчиллик, нейтраллик, қисқалик ва тўлиқлик каби факторлар киради. Бу факторлар кўп ҳолларда илмий текстнинг лингвистик белгиларида кўринади.

Аниқлик ҳодисаси предмет маъносини англаувчи сўзларнинг номинатив маънода қўлланишида, моносемантик характерга эга бўлишида, синонимиянинг бир қадар чегераланишида, терминларнинг илмий нутққа мос қўлланишида кўринади. Умуман, аниқ фикрсиз билимнинг бўлиши мумкин эмас.

Объективлик – нарса, ходисаларнинг ҳаққоний мавжудлигида, уларнинг тўғри фан тушунчалари асосида изоҳланишида фикрнинг мисоллар, фактик материаллар, теорема ва формулалар билан исбот қилинишида, бунга кишининг тўлиқ ишонч ҳосил қилишида кўринади.

Мантиқий изчиллик – мавҳум отлар ва атамаларнинг кўп қўлланишида, фикрнинг бир бирига мантиқий боғланишида, изчил баён этилишида, такрорнинг кўп бўлишида, такрорнинг илмий нутқ учун норма эканлигида, илмий нутқда изчилликни юзага келтирувчи махсус ўзига хос сўз ва бирикмаларнинг мавжудлигида акс этади.

Қисқалик илмий нутққа хос белгидир. Илмий баён ортиқча тасвири, изоҳни талаб этмайди. Шунинг учун илмий баёнда нарса ва ходисалар тасвири учун узундан узок ўхшаташ, сифатлаш, параллелизм каби тасвирий воситалар қатнашмайди. Бу каби ортиқча баён фикрни чалғитиб, диққатни бўлади. Шу сабабли илмий баён доимо қисқаликка интилади. У асосан, ёйиқ содда гаплардан тузилади. Қўшма гаплар таркибида боғловчилар кўпроқ ишлатилади.

Тўлиқлик илмий нутқнинг синтактик белгиларида кўринади. Илмий нутқда тўлиқсиз гаплар учрамайди. Бунга илмий нутқнинг монологик характерда бўлиши ҳам сабабчидир.

Илмий нутқда тингловчи хабарни ўзи олади, лекин ўзгага хабар қилиш маъносида нутқ тузилмайди. Автор ўз фикрини исботлаш учун жуда кўплаб фактик материалларни келтириш билан тингловчининг ишончини қозонади. Шу мақсадда илмий нутқда ҳар бир сўз аниқлик, тўғри маънода қўлланилиб, айтмоқчи бўлган фикр тўлиқ баён этилади.

Нейтраллик унда қўлланган тил бирликларида кўринади. Илмий баёндаги ҳар бир сўз, ҳар бир грамматик форма адабий тилга хос бирлик саналади.

Сўзлар фигурал маънога, алоҳида лексик қўллашга хос бўлмайди. Интел-лектуал лексика асосий ўринда туради. Экспрессив лексика чегераланади. Мақол, матал, сўз ўйини ишлатилмайди. Эмоционал ундовлар, товушга тақлид сўзлар, образга тақлид сўзлар қўлланмайди. Тилнинг тасвирий ифода воситалари образлилик учун хизмат қилмайди.

Публицистик услуб. Публицистика (лот. Публисус – ижтимоий) – даврнинг ижтимоий-сиёсий ва бошқа долзарб масалаларига бағишланган адабий ижод тури. Публицистиканинг вазифаси ижтимоий фикр уйғотиш ва уни шакллантириш, маълум мақсадга йўналтириш, ҳужжатли факт – маълумотлар асосида воқелик манзарасини яратишдан иборат. Ҳозирги замон ижтимоий ҳаёти, унга алоқадор ўтмиш ва келажак фактлари публицистиканинг предметиدير. Ҳаётда ижтимоий фаолият, онг-қарашнинг солмоғи ортгани сари публицистиканинг, яъни ижодкорнинг воқеликка фаол аралашуви, фикрни бевосита ошқора, дангал ифодалаш тамойили ҳам ошади. Публицистика фан, санъат, адабиёт асарлари таркибига тобора кўпроқ кириб бормоқда. Публицистик роман, пьеса, кино асарлари пайдо бўлмоқда.

Публицистика кенг маънода ижтимоий сиёсий ҳаёт масалаларини юритадиган барча турдаги асарларини ўз ичига олади. Публицистик стил турк адабий тилининг нутқ стиллари системасида асосан ХУ111-Х1Х асрларида пайдо бўлди. Турк ноширчилигининг юзага келиши ва аста–секин китоб чоп этиш ва газетачилик асосида ривожланиши Усмонли империясига ХУ111-Х1Х асрларда ижтимоий тараққиётга янги муҳим унсурни олиб кирди. Турк ноширчилиги тарихида ижтимоий ва тарихий ўсишга туртки вазифасини бажарган. Турк публицистикаси Усмонли империясида ислохатларнинг бошланишида муҳим омил ролини ҳам ўйнаган.

Публицистик стилнинг оғзаки турига эса нотиклик киради. Ўтмишнинг машҳур нотиклари кишиларнинг ижтимоий алоқа қуроли бўлган тилдан маълум ғоявий мақсадни ифодалаш ҳамда эстетик таъсир этиш воситаси сифатида моҳирона фойдаланиб келганлар. Публицистик стилнинг оғзаки турига кундалик воқеаларга доир мақолалар ёки халқаро обзор билан радио ва телевиденияда чиқаётган шарҳловчиларнинг нутқлари киради.

Публицистик стилнинг ёзма ва оғзаки кўринишлари ўзига хос хусусиятларига эга бўлса-да, улар публицистик стилнинг умумий талабларига бўйсунди. Чунончи, бу стилнинг иккала турида публицистикага хос сиёсий активлик, хозиржавоблик, ўткир ва таъсирчан нотиклик, мантиқий саловат, ташвиқот ва тарғибот каби хусусиятлар мавжуд бўлади.

Публицистикага хос умумий белгиларга автор муносабатининг ошкора ва аниқ ифодаланиш хусусияти ҳам киради. Авторнинг воқеликка муносабати фактларни танлашида, уларни ўз дунё қараш ва эстетик тамойили асосида мантиқий таҳлил қилишида ва ниҳоят, тилнинг эмоционал-экспрессив воситаларидан фойдаланишида ўз ифодасини топади. Публицист катта (ёшдаги) ҳаётий масалаларни мантиқий мулоҳаза, далил, асослар билан тушунтириши, исботлаши билан бирга ўқувчи ёки тингловчини бунга ишонтириши унинг ирода ва хис туйғуларига таъсир этиши лозим. Шунинг учун публицистик стил ўзида ёзув нутқи стилларига хос хусусиятларини ҳам (масалан, махсус ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва бошқа соҳага оид терминологиянинг ишлатилиши), бадиий адабиёт стилига хос хусусиятларни ҳам (масалан, образли ифодаларни ишлатиш, эмоционал бўёққа ҳам эга бўлиши) бирлаштирилади.

Воқелик фактларини мантиқий ва образли умумлаштириб ифодаловчи мақола ва бошқа йирик асарларгина эмас, балки матбуот жанрларининг ҳаммаси ҳам публицистикага киради. Публицистика мавзу хусусиятлари жиҳатидан фалсафий-сиёсий, иқтисодий, маънавий, ахлоқий; услуб жиҳатидан баҳс-мунозарали, ташвиқот – тарғибот, танқидий-таҳлилий, ҳажвий кўринишларга эга. Публицистика жанр жиҳатидан воқеий –информацион (хабар, репортаж, ҳисобот), таҳлилий (мақола), бадиий-публицистик (очерк, Фельетон, памфлет, ёзувчи мақоласи) турларга бўлинади. Публицистика ҳаёт фактларини чуқур таҳлил ва тадқиқ этиш, яъни ижтимоий-публицистик тадқиқот орқали воқеликни кашф этади. Шу жиҳатдан у ижтимоий фанга яқинлашади. Публицистика илмий-назарий хусусиятларга эга бўлиши, у ёки бу фан масалаларини публицистик мақола тарзида талқин ва ташвиқ этиши мумкин. Публицистиканинг шакли, ички тузилиши мантиқий тафаккур ва образлиликнинг ўзаро бирикувидан иборат. Публицистика жанрида образ ўзига хос меъёрда қўлланади. Публицист шахсияти шоир шахсияти сингари ўзининг бой ички дунёси, нуктаи назари билан намоён бўлади.

Публицистика ўзининг жанрлари миқёси билан даврнинг энг муҳим томонларини қамраб олади. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари унинг учун кенг майдондир. Публицистика – адабиётнинг фақат бир шохобчаси, жанригина эмас, балки унинг ўзи бир қанча тур ва хилларга бўлиниб кетади. Шунинг учун ҳам публицистикани адабиётнинг бир жанри деб ҳукм чиқариш нотўғридир. Публицистика ижтимоий сиёсий адабиёт экан, турли соҳаларни ўз ичига олган ижтимоий мазмунни акс эттирувчи ва маълум хусусиятга эга бўлган илмий назарий асарлар ҳам унинг қисмларидир.

Илмий назарий адабиётлардаги қарашлар асосида публицистика илмий публицистика, сиёсий публицистика, бадиий публицистика каби уч хилга бўлинади.

Илмий публицистика. Илмий - назарий публицистика таҳлилнинг чуқурлиги, мазмуннинг объективлиги, хулосаларнинг аниқлиги, илм фандаги буюк кашфиётларнинг жамият ривожига таъсири ва унинг раванқини таъминлашга ёрдами ҳақида баҳс этиш ва бошқа шу каби хусусиятлари билан характерланади.

Публицистика ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини қамраб олиши ва жанговорлик хусусиятлари билан бирга, кучли маърифий ва бадиий эстетик фазилатларга эга. Публицистиканинг ана шу табиати унинг адабий ижоднинг ҳам махсус соҳаси эканлигини кўрсатади.

Илмий публицистика жанрларини қуйидагиларга бўлиш мумкин: тарихий экономик обзор, тарихий адабий обзор, халқаро обзор, сўз боши, хотима, реферат, экономик монография, илмий мақола ва комментарий, конспект, рецензия, полемик чиқиш, тарихий обзор – памфлет, хат қабилар. Жанрлар рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, кўрсатилган ҳар бир жанрнинг ички хусусиятлари, композицион тузилиши, ифода компонентлари, қонуниятлари, ривожланиш эволюсияси бўлади.

Сиёсий публицистика халқ, давлат ҳаётига доир масалаларни, шахс ва миллат ҳуқуқи, эркинлиги каби сиёсий проблемаларни олға суради.

Маълумки, хат Шарқ сиёсий публицистиканинг энг қадимги жанрларидандир. Мактуб (нома)нинг ривожланиш жараёни орабий, авесто, уйғур, ўрхун-енесей каби қадимги ёзув ёдгорликлари намуналарининг тараққиёт тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Қадимги Чин

манбаларида Даван (Фарғона) давлатининг хони томонидан эрамиздан аввалги 192 йилда Чин императоричаси Гао –Хоуга “нома” ёзилгани тилга олинади. Мазкур фикр Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул ҳақоик” асарининг сўз бошисида ҳам тасдиқланади. Шарқда нома жанрининг қадимдан мавжуд эканлигини исботлаш учун ал-Берунийнинг замондоши, стилист, “Қобуснома” нинг муаллифи Қобус ибн Вашимгирни тилга олишимиз мумкин. У катта мартабали кишиларга ёзиладиган сиёсий –ижтимоий характердаги хатларни ўзи ёзган. У даврларда бирор кишига йўлланадиган хатларни ёзиш учун махсус лавозим бўлган. Бу лавозимга ҳар томонлама маълумотли киши тайинланган. Қобус ибн Вашимгир ана шундай шахслардан эди.

Бадиий публицистикада ёзувчининг ижтимоий ҳаёт, инсон ва борлиқ ҳақидаги тушунчаларини бадиий тасвир воситалари, образлар орқали ифодалашдан ташқари, унинг воқеликка муносабати ҳам акс этади. Бадиий публицистика илмий-назарий, сиёсий публицистикадан ўз характерига кўра фарқ қилади. Яъни унда ёзувчининг ҳис ва эҳтироси, юксак эмоционал руҳи бўлиши зарур. Бадиий-публицистик асарларда фактларнинг ва кўйилган проблемаларнинг сиёсий аҳамияти образли қилиб тасвирланади.

Илмий, сиёсий, бадиий публицистик мақолалар вақтли матбуотдаги газета жанрлари бўлмиш информациядан, лавҳадан ўзининг фактларни ғоявий умумлаштириб бериши билан фарқ қилади. Бадиий асарда санъаткор тарғиб этмоқчи бўлган ғояни персонажлар системаси ва бадиийлик орқали ифода этади. Варақа, мурожаат, прокламация, матбуот обзори қабилар эса бу хусусиятларга урғу қилинмайди. Бадиий публицистиканинг илмий-назарий мақолалардан яна бир фарқи шундаки, унда ёзувчининг воқеликни бадиий ўзлаштириши ва ҳис –эҳтироси кўпроқ иштирок этади. Шунинг учун ҳам бадиий публицистик асарларда поэтик ижоднинг барча элементларини учратиш мумкин. Хуллас, публицистика кенг ижтимоий ҳаёт масалаларини қамраб олувчи бадиий –эстетик адабиёт ҳамдир.

Фельетон (франс. Феуиллтеон –варақ) – бадиий – публицистик жанр бўлиб, ижтимоий ҳаёт масалаларини сатира ва юмор воситаси билан, яъни ижтимоий кулги асосида ёритади, ҳамда ижтимоий танқид учун хизмат қилади.

Фельетон деб, дастлабки даврда матбуотда берилган ижтимоий-сиёсий, адабий – танқидий мавзудаги қизиқарли ва алоҳида ажратиб кўрсатилган материалларга айтилган. Кейинчалик, жамият тараққий этиши билан бу рукнда ижтимоий ҳаётда учрайдиган нуқсон ва камчиликларни кулги танқиди остига олувчи материаллар чоп этила бошланган.

Фельетон ҳажвий публицистиканинг алоҳида жанри бўлиб, ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин тутаяди. Мазкур жанрнинг асосий вазифаси жамият ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий томонларини қамраб олган ҳолда ўзида акс этириш, мазкур соҳаларда учрайдиган камчилик, нуқсон, ижтимоий иллатларни фош этиш, бу камчилик ва нуқсонларнинг тугатилишига эришиш, бинобарин, жамият ҳаётининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатишдан иборат. Фельетоннинг танқидий мақола ва бошқа жанрларга оид материаллардан фарқи – унинг ҳажвий публицистика қонуниятларига асосланиши, яъни ижтимоий кулги, сатира ва юмор воситаларига таянишидир. Ижтимоий кулгининг хил ва кўринишлари турлича бўлиб, улар орасида киноя, ҳазил, енгил кулги қабилар билан бир қаторда захархандали кулги, ижтимоий масхаралаш, гротеск (атайлаб бўрттирилган кулги) каби ҳажв воситалари ҳам мавжуд.

Фельетон ёзилиш услуби жиҳатидан ҳикоя-Фельетон, публицистик Фельетон, Фельетон – шарҳ, Фельетон – тақриз, Фельетон туркуми қабиларга бўлинади. Буларнинг ҳар бирида Фельетонга хос умумий хусусиятлар билан бир биргаликда алоҳида тасвирий услуб, ижодий йўналиш мавжуд.

Фельетон бадиий публицистика жанри бўлганлиги сабабли, унда турли бадиий воситалар, жумладан, бадиий тўқима ҳам иштирок этади. Аммо Фельетонда бадиий тўқима адабий асарлардагидан фарқли равишда чекланган кўринишга эга. У Фельетоннинг асоси бўлиб хизмат қилаётган факт ва воқеалардан, “қахрамон”лар феъл –атворларининг мантиқидан келиб чиқиши лозим. Фельетонда образ муҳим ўрин тутсада, бадиий адабиёт асарларидан фарқли равишда, унда образ публицистик характерга эга бўлади.

Мақолада ижтимоий ҳаёт ходисалари чуқур таҳлил қилиниб, назарий ва оммавий

жиҳатдан умумлаштирилади, давлат сиёсати, иқтисодиёт, техника, фан ва маданиятда эришилган ютуқлар, илғор иш тажрибалари оммалаштирилади, халқ хўжалигидаги нуқсонлар танқид қилинади. Матбуотда бош мақола, назарий ва тарғибот мақола, муаммоли мақола кенг қўлланилади. **Бош мақола** тахририятнинг энг масъулиятли мақоласи бўлиб, унда ички ва халқаро ҳаётга доир муҳим масалаларни ўқувчилар оммасига етказиш вазифаси қўйилади. Бундай мақолалар муайян масала юзасидан йўл-йўриқ кўрсатиш, мавжуд камчиликларни олиб ташлаши, ҳар бир ишнинг асосий ҳақиқий йўлини белгилаб бериши лозим. Президент фармонлари, Олий Мажлис қонунлари, Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган давлат ва ҳукумат ҳужжатлари, қарорлари, қонунлари, даврнинг долзарб масалалари бош мақолада очиб берилади. **Назарий мақола** ва **тарғибот мақоланинг** асосий вазифаси мустақиллик, миллий ғоя, истиқлол мафкурасининг асослари ва принципларини; илмий мақоланинг вазифаси фан, маданият, техника ютуқларини тушунтириш, оммалаштириш, ўқувчининг ғоявий, илмий савиясини оширишдан иборат. **Муаммоли мақола** мунозара, баҳслашув мазмунида бўлиб, унда бирор масала юзасидан муаллиф ўз қарашларини ўртага ташлайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, публицистиканинг барча жанр-ларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларнинг бош мақсади кенг халқ оммасига маълумот етказиш, яъни дунёда ёки ватанимизда содир бўлган муҳим воқеалар, фан – техника ютуқларидан хабардор этиш, адабиёт, санъат, таълим ва бошқа соҳалардаги ижоднинг салбий ёки аксинча ижобий томонларини очиб беришдир.

Публицистика шартли равишда уч (илмий, сиёсий ва адабий)га бўлиниб, уларнинг ҳар бири бир неча жанрлар асосида тармоқланади. Ушбу жанрлар-нинг ҳар бири ўзига хос лексикасига, атамаларига ва мазмунига эгадир. Дастлаб публицистика адабиёт таркибига кирган бўлса, кейинчалик эса у алоҳида мустақил йўналиш сифатида ажралиб чиққан.

Сўзлашув услуби

Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услубини икки асосий турга ажратиш мумкин: адабий-сўзлашув услуби ва оддий сўзлашув услуби.

Адабий сўзлашув услуби тилнинг адабий нормаларига мос бўлиб, тартибга солинган ва пухта ишланган бўлиши билан характерланади. У содда тил, шева ва жаргон элементларидан холидир. Адабий сўзлашув услуби касби ва мутахассислигидан қатъий назар, шу адабий тилни билган барчага таниш ва маълум бўлган асосий услуб ҳисобланади. Шу маънода у , кўпинча, нейтрал услуб сифатида идрок қилинади. Тилнинг табиий сўзлашув усули махсус фаолият билан боғлиқ бўлмаган кундалик алоқа – аралашув учун хизмат қилади: у билан мактабларда ва ўқув юртларида ўқитилади, ундан бадиий адабиётда жуда кенг фойдаланилади. Қисқаси, адабий сўзлашув услуби умумхалқ адабий тилининг энг кенг ва универсал тури саналади.

Оддий сўзлашув услуби учун эса бетакаллуфлик билан эркин равишда муомала, алоқа қилиш характери хусусият саналади. Унда сўзлашув нутқига хос бўлган эмоционаллик яққол билиниб туради. Бу ҳол айниқса, унинг синтактик қурилишига ҳам, луғат бойлигини танлашга бўлган муносабатига ҳам таъсир қилади.

Оддий сўзлашув усули ўз таркибига содда тилга хос элементларни, яъни у ёки бу даражада тилнинг адабий нормаларига хос келмайдиган фонетик, грамматик ва лексик-фразеологик ходисаларни киритиши мумкин.

Сўзлашув услубининг бу икки тури ўзининг бир қатор грамматик, лексик-фразеологик ва фонетик хусусиятларига эгадир. Қуйида булар ҳақида қисқача тўхталиб ўтамир.

Миллий тилнинг равнақи учун лексик-фразеологик ва грамматик нормалар билан бир қаторда талаффуз нормалари ҳам жуда аҳамиятлидир. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг орфоепик нормалари театр, кино, радио, телевиденидаги эшиттиришлар, айниқса, мактаб ва ўқув юртларидаги ўқиш –ўқитиш ишларини тараққий қилдириш туфайли янада кенг ёйилиб бормоқда.

Сўзлашув услубида, бир томондан, умумадабий тилга хос, иккинчи томондан, оғзаки нутққа хос талаффуз хусусиятларини кўриш мумкин.

Нутқнинг характер ва хусусиятига кўра талаффуз усулларини икки асосий гуруҳга

бўлиш мумкин:

1. Тўлиқ усул
2. Қисқартма усул

Талаффузнинг тўлиқ усули лекторлар, актёрлар, дикторлар, нотиклар нутқи учун характерли. Тўлиқ усул нутқ маданиятининг барча соҳаларида адабий тилнинг умумий талаффуз нормаларига риоя қилишни талаб қилади, унда ҳар бир сўз аниқ, дона –дона талаффуз қилиниши шарт.

Талаффузнинг қисқартма усули эса асосан жонли сўзлашувда, оғзаки нутқда учрайди.

Қуйида талаффузнинг қисқартма усулининг баъзи хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Аввало, шунини айтиш керакки, сўзлашув услубида умумистеъмодаги адабий-нейтрал сўзларни талаффуз қилишда бирмунча эркинлик сезилиб туради. Ана шу “еркинлик” айрим адабий –нейтрал сўзларнинг фонетик жиҳатдан фарқланишига сабаб бўлади.

Сўзлашув услубига мансуб сўзларнинг фонетик белгиси кўпинча амалдаги адабий норматив шакллардан фарқланувчи ёки унга қарама-қарши келувчи ўринларда юзага келади. Бунинг қуйидаги кўринишларини учратиш мумкин:

1. Адабий-норматив талаффузда сўз таркибидаги товушларнинг ўрин алмашилиши орқали фарқланади. Масалан, қийғир, наълат, шапра, ўрпимоқ сўзлари талаффузига кўра жонли сўзлашувга хос бўлиб, уларнинг адабий талаффуз нормаси қирғий, лаънат, шарпа, ўпирмоқдир.

2. Сўз таркибидаги товушларнинг тушиб қолиши ҳам сўзлашув тилида бирмунча учрайди: қуфламоқ (қулфламоқ), ташамоқ (ташламоқ), кўкартмоқ (кўкартирмоқ), барикарам (баргикарам).

3. Сўзлашув талаффузида баъзан бирон товуш орттирилади: чечмоқ (ечмоқ), қамчин (қамчи), корчаллон (корчалон), янгитдан (янгидан)

4. Сўзлашув тилида сўз таркибидаги бир товушнинг бошқа бир товуш билан алмашилиши орқали ўзгарган сўзлар ҳам кўп: бўқоқ (буқоқ), минчоқ (мунчоқ), кўмирчак (кемирчак), кўйнак (кўйлак), таннов (тарнов), қамич (қамиш), нусқа (нусха), қалмоқ (қармоқ), қимилламоқ (қимирламоқ), тиқиллатмоқ (тиқирлатмоқ), бойламоқ (боғламоқ), махтамоқ (мақтамоқ) ва б.

5. Ниҳоят, сўзлашув нутқида аффикслар қўшилиши натижасида ўзак –негизда ҳосил бўладиган қисқартмалар ҳам бирмунча учрайди: опти (олибди), кепти (келибди), опкепти (олиб келибди).

Талаффузнинг қисқартма усулига хос бу каби шакллардан бадиий адабиётларда оғзаки нутқни акс эттирувчи ўринларда, асар қаҳрамонлари нутқида фойдаланилади. Масалан:

“Қора ботир келиб, қилич яланғочлаб, сахнадан ҳайдаб, (олиб) опчиқиб кетди”. “Бир қизни яхши кўрардим. Учратиб қолдим. Кинога опкириб кетаётган эдим, хотиним ўғлимни боғчадан опкелаётган экан, кўриб севиниб кетдим”.

Сўзлашув услубининг баъзи морфологик хусусиятларини бошқа сўз туркумлари доирасида ҳам кузатиш мумкин.

Сўзлашув услуби нутқнинг диалогик шаклидир. Бу стил ёзма нутққа қараганда таъсирчанлиги, ҳиссиётга бойлиги, янги сўз қўллашлар мавжудлиги билан ажралиб туради. Бу стилда сўзловчининг барча имкониятлари намоён бўлади. У нутқига ҳиссиётини ҳам қўшиб гапиради. Бунда турли имо ишора ва қўл ҳаракатларидан фойдаланади. Бу воситалар нутқда айтилмай қолиши мумкин бўлган сўз ва ибораларнинг ўрнини тўлдиради ва баён қилинаётган фикрни янада аниқлаштиради. Бу стилда тўлиқсиз гаплар ишлатилади, чунки туширилган қисм бошқа бир репликада ёки бошқа бир нутқ вазиятида ифодаланиши мумкин. Сўзлашув стилининг икки хил кўриниши бор;

1. Адабий сўзлашув стили.
2. Оддий сўзлашув стили.

Адабий сўзлашув стилида ўқитувчилар, суҳандонлар, журналистлар, илмий ходимлар, ёзувчи ва шоирлар, раҳбар ходимлар, артистлар гаплашадилар. Бу стил дарс жараёнида, сахна нутқида, кино санъатида, телефилмлар, ахборотлар, телеочерклар,

радиоинтсенировкаларда ишатилади. Адабий сўзлашув стилида жаргон ва шева сўзлари бўлмайди.

Оддий сўзлашув стилида бетакаллуфлик билан эркин муомала қилинади. Бунда шундай сўзлар ишатиладики, улар адабий тилда бўлмаслиги мумкин. Лекин бундай сўзлар бадий нутқда айрим персонажлар нутқининг ўзига хослигини таъминлаш учун қўлланиши мумкин. Оддий сўзлашув нутқи диалектал нутқни ҳам акс эттиради. Сўзловчи қайси диалект вакили бўлса, шу диалектда гапириши мумкин. Масалан, *аши, маши, қайдам, қайтайин, шулайми, жсаа, бўпти* кабилар оддий сўзлашув стилига хос.

Хар бир стил тури фонетик, лексик - фразеологик ва грамматик хусусиятларга эга. Шунингдек, сўзлашув стилининг ҳам шундай томонлари бор.

Сўзлашув услубининг фонетик хусусиятлари

Бу стилда ҳам адабий тилга, ҳам оғзаки нутққа хос талаффуз хусусиятларини кўриш мумкин. Бу стилга хос талаффуз меъёрларини 2 турга бўлиш мумкин:

Биринчиси - актёрлар, ўқитувчилар, сухандонлар, нотиклар нутқига хос бўлиб, бунда хар бир сўз дона - дона талаффуз қилиниши, нутқнинг фонетик бўлаклари: фраза, такт тўғри ажратилиши лозим.

Иккинчиси - оддий сўзлашув нутқига хос бўлиб, адабий талаффуздан фарқланувчи ва унга карама-қарши бўлган хусусиятлар ифодаланиши мумкин.

Сўзлашув стилининг лексик-фразеологик хусусиятлари

Бу стилда ишатиладиган фаол сўзлар луғат таркибининг асосий қисмини ташкил этади. Бундай сўзлар уйда, кўчада, ишхонада, бозорда, тўй-томошада ишатилади. Сўзлашув стилида қўлланадиган асосий сўзлар; *экмек, су, қосук, гйнеқ, туз, эт, тенсере, қазан, қари, қоса* кабилар услубий бўёксиз бўлгани учун нейтрал сўз ҳисобланади. Лекин бу стилда яна шундай сўзлар ишатиладики, улар ё ижобий ёки салбий бўёққа эга бўлади. Масалан, *эқексе* - қаба (бир биқимде) кабилар салбий бўёққа, *қаним, қанимефенди, эфенди, бейлер, аби, кйқйк* кабилар ижобий бўёққа эгадир.

Сўзлашув стилининг грамматик хусусиятлари

Сўзлашув нутқида этикетнинг мажбурий элементи сифатида *қаним, қанимефенди, эфенди, беефенди, пақа* каби сўзлар фаол ишатилади:

— Арзеттик я пақам... Беним сергим мидеден, дамактан зияде гўзлерин зевки иқин...

— Сизи мйтеессир ми эдиёр, Кенан Бей?

Кенан, сесини дақа зияде алқакти :

— Онун иқин деқил, Нимет Қанимефенди... Бу манасв Кинали Япмсакъм хикаесинден қок дақа эҳеммиетли шейлеримиз вар... Онлардан бақсетмеелим ми?

Турк тилидаги сўзлашув нутқида кириш сўзлар кўп қўлланилади:

Мйземин асп кймети нересиндедир, **билиёр мусун?**

Факат, **билирсин я**, бен ҳаятта даима менфааттен зияде кейфими дўшундўм.

Гўрйёр мусун Савидан...

Сўзлашув стили икки ва ундан ортиқ одамлар орасида бўладиган мулоқотда ишатилади. Бунда диалог рол ўйнайди. Шунинг учун, гаплар тўлиқсиз шаклда бўлади. ишатилмаётган гап бўлақларининг ўрнини нутқ вазияти тўлдириб туради. Масалан:

— Ҳайди генқ санатқар, деди, сохбетинизин арқасна ики ай сонра девам эдерсиниз... Қалқинз, операнзла бййўк муваффакиет қазанасақинзй ўмит эдерим... Бу кйқи Ёстанбулда геқирмек истиёрдук... Факат эсеринизин илк темсилинде ҳазр булунмак вазифеси қкти. Кенан Бейин муваффакиетине иқтирақ, бир сеяқат зақметине деқер деқил ми Савидан?...

— Элбет баба, бунлар сўйлемеден қарарлақан шейлерден...

— Эсериниз ҳаққинда bize ара сира бирқас сатрла малумат верирсиниз деқил ми?...

— Бу да сўйлемеден қарарлақан шейлерден, деқил ми эфендим...

Нутқ вазияти эса, бу жумлаларни тўлиқ айтмасликни тақозо қилади.

Бадий услуб. Стилистика тилшунослик ва адабиётшунослик ўртасидаги оралик мавқени эгаллайди. Тилшунослик учун тилни ўрганишдан асосий, бош мақсад ҳисобланади. Тилшунослик тилни айтилган, гапирилган гапнинг маъносидан ажратиб олади. Айтилган гапнинг мазмуни нутқ, сўз, гапнинг маъноси сифатида назарда тутилади. Адабиётшунос

учун эса, албатта биринчи навбатда ғоя муҳим. У тилга шу тарафдан ёндашади. Ва у учун тил мазкур ғояни (фикрни) ифодалаш учун керак. Бадиий асарнинг тилига тилшунослик ва адабиётшунослик икки турли томондан ёндашади. Албатта бирорта ҳам иборани унинг мазмунини ҳисобга олмай туриб ўрганиб бўлмайди. Биз юқорида айтган бўлиниш шартли бўлинишдир. Стилистика масалалари айнин қайси бўлимга – тилшуносликка ёки адабиётшуносликка – тегишли эканини айтиш мушкул. Стилистика – тилшунослик билан адабиётшуносликни боғловчи фан ҳисобланади.

Академик В.В.Виноградов стилистика учта катта проблемани ўз ичига олиши керак, деб бунга қуйидагиларни киритади: 1) тил стилистикаси, 2) нутқ стилистикаси, 3) бадиий адабиёт стилистикаси.

В.В.Виноградов тил стилистикасига функционал стилларни киритади ва уни “системалар системаси” деб ҳам номлайди. Бунга сўзлашув, илмий, публицистик, расмий иш қоғозлари ва бошқа нутқ турларини киритади.

У нутқ стилистикасида ёзма ва оғзаки нутқнинг семантик ва экспрессив-стилистик фарқларини аниқлайди ҳамда дискуссия, лексия, консультация, пресс-конференция, доклад, сухбат, бош мақола, илмий рецензия, табрик, адрес каби турларга бўлади. Классификациясининг бири, учинчиси эса фақат адабиётшунослик стилистикасининг текшириш объектига киради. Ана шу 1- ва 2-масала бир томондан тилшунослик стилистикасининг ўзи ҳам турлича изоҳланса, иккинчи томондан “адабиётшунослар билан тилшунослар ўрта-сида тортишувга сабаб бўлмоқда”.

Лингвистик стилистикада бир хил қарашнинг йўқлиги бадиий ва инди-видуал стилларнинг функционал стиллар доирасига кириши ёки кирмас-лигида, унинг умумхалқ адабий тилига муносабатида, тил ва нутқ ходиса-ларининг турлича изоҳланишида кўринади.

Адабиётшунослар билан тилшунослар ўртасида тортишувга сабаб бўлган ходиса бадиий стилнинг икки аспектга эгаллигидадир. Чунки адабиёт-шунос бадиий стил ва автор стилини ўрганар экан бевосита тил элемент-ларига мурожаат этади. Натижада ўртада фарқ қолмагандек кўринади. Шунинг учун бу ҳақда қисман тўхтаб ўтамиз.

Адабиётшунослик стилистикаси ҳам “биринчи элемент” бўлган тил бирликлари орқали иш кўради. Аммо адабиётшунослик стилистикаси “Тил-нинг тасвирий ифода воситалари”ни, яъни сифатлаш, ўхшатиш, метофора, жонлантириш, муболага ва кичрайтириш, антитеза, эллипс ва бошқа *кўчим* ҳамда стилистик фигураларнинг бирор бир бадиий асар, автор, бирор адабий оқим ёки бутун бир даврга хос белгиларини ўрганадики, бу билан адабиёт-шунослик стилистикасида сўз–образлилик, бадиий тафаккур махсули сифа-тида қаралади. Шу нуктаи назардан у поэтика, адабиётшунослик назарияси соҳалари ҳисобланади.

Бадиий стилда индивидуал стил ҳам, адабий оқимлар стили ҳам намоён бўлади. Яъни бир ижодкорнинг бир неча асарларини таҳлил этиш билан индивидуал стилини, бир адабий оқимга мансуб бўлган ёзувчи, шоирларнинг асарларини таҳлил қилиш билан маълум адабий оқим стилини ўрганиш мумкин бўлади.

Шу ўринда бир нарсани унутмаслик керакки, бадиий адабиётни фақат стилистикагина эмас, балки тарих, адабиёт назарияси, эстетика, психология, педогогика ва тилшунослик фанлари ҳам ўрганади. Бу фанлар бадиий адабиётни ўз методлари асосида текширади.

Адабиётшунослик стилистикаси бадиий асарнинг стил хусусиятларини ўрганишда асарда акс этган даврнинг ижтимоий ҳаёти, асар қандай тузумга оид мамлакатда ёзилганлиги, қайси синфга хизмат қилиши, давр тили, маданияти, жанр хусусиятлари каби масалаларга ҳам эътибор қаратади. Булардан қатъий назар, бадиий асарнинг стилистик анализига келганда адабиётшунос ҳам, тилшунос каби тил фактларига дуч келади. Бу ўринда адабиётшунос ҳам, тилшунос ҳам тилнинг бир бугун табиатини, бадиий асарда қўлланган умумхалқ, диалект, жаргон ва адабий тилга хос бирлик-ларни ажрата билиши зарур. Шу билан бирга, бадиий асарнинг умуман лингвистик асоси билан бадиий санъат асари тилини бир-бирига қўшиб юбормаслиги керак. Тил бирликларини оддий фактлар билан анализ қилиш орқали бадиий санъат асарининг моҳиятини очиб бўлмайди. Бу ўринда тилнинг ўз табиатини ҳамда бадиий тафаккур махсули сифатида контекстдаги табиатини

ажрата билиш лозим.

Адабиётшунослик стилистикасида бадий асарнинг фақат тил хусусиятларини текшириш билан иш битмайди. Унинг барча форма ва мазмунини ҳам яхлит тушунмоқ керак бўлади.

Бадий асарнинг стилистик анализида биринчи ўринда ғоявий –тематик мазмун туради. Ғоявий-тематик мазмунга ахлоқий, сотсиал, сиёсий, психологик ва бошқа проблемалар оид бўлиб, буларни ижодкор ҳаётий фактлар асосида ишонарли даражада тасвирлайди. Иккинчи ўринда бадий асарнинг композиция ва сюжети, образлар системаси, фабула, характер ва шароит туради. Булар воситасида ғоявий-тематик мазмун очилади. Учинчи ўринда тилнинг лексик ва грамматик бирликлари, булар асосида образлар системаси, тасвирий воситалар берилади. Тўртинчи ўринда бадий асарнинг лексик ва грамматик бирликлари, товуш ва график белгилари ётади. Бадий асарни бу каби бўлиш автор нуктаи назаридандир. Тадқиқотчи эса, аксинча, қуйидан юқорига қараб боради. Яъни график белгиларни ўқиш ёки эшитиш орқали сўзга, грамматикага, сўнг образли фикр, характер, пейзажга, охирида шулар орқали ёзувчи томонидан илгари сурилган ғояга қараб келади. Бу бўлинишларнинг биринчи ва иккинчисида соф адабиётшунослик нуктаи назаридан анализ қилиш орқали бадий адабиётнинг стилистик хусусиятини ўрганиш мумкин бўлса, учинчи ва тўртинчи бўлинишларда лингвистикани ҳисобга олмасдан туриб адабиётшунослик стилистикасини ўрганиб бўлмайди.

Учинчи ва тўртинчи бўлинишларда гарчи, лексика ва грамматика биринчи планда турса-да, лекин тилшуносликнинг бошқа соҳалари: фоне-тика, диалектология, этимология бўйича маълум билимга эга бўлиш лексик ва грамматик тадқиқотларни янада мукамалроқ бўлишини таъминлайди. Бунинг учун адабиётшунос ҳам тилшуносликнинг шу соҳалари билан маълум даражада таниш бўлиши лозим. Бу ўринда, яъни учинчи ҳамда тўртинчи бўлинишда адабиётшунослик ва тилшунослик стилистикаси ўртасида фарқ қолмагандек кўринади. Адабиётшунослик стилистикаси лексик ва грамматик воситаларнинг образлилик, тасвирий ифода воситаси, характер, пейзаж каби бадий компонентларни акс эттириш нуктаи назаридан ёндашади ва буларни бошқа авторларга солиштириш, қиёслаш асосида бирор бадий асар, автор ёки бирор бадий оқимнинг стилистик хусусиятларини аниқлайди. Тилшунослик стилистикаси эса бадий адабиётдаги лексик ва грамматик бирликларни адабий тилга, унинг нормасига чоғиштириш орқали бадий асарда қўлланган бирликларнинг тил ёки нутқ ҳодисасига кириши нуктаи назаридан текшириб, бадий нутқнинг стил белгиларини аниқлайди.

Бадий услубда индивидуал (ёзувчи, шоир) услуби ҳам, адабий оқимлар услуби ҳам намоён бўлади.

Бадий адабиётда фақат услубиятни эмас, балки тарих, адабиёт назарияси, эстетика, психология, педагогика ва тилшунослик фанлари ҳам ўрганади.

Адабиётшунослик услуби бадий асарнинг услуб хусусиятларини ўрганишда асарда акс этган даврнинг ижтимоий ҳаёти, асар қандай тузумга оид мамлакатда ёзилгани, давр тили, маданияти, жанр хусусиятлари каби масалаларга ҳам эътиборни қаратади.

Бадий адабиётнинг услубий таҳлилида биринчи ўринда ғоявий-тематик мазмун туради. Иккинчи ўринда бадий асарнинг композиция ва сюжети, образлар системаси, характер ва шароит туради. Булар воситасида ғоявий-тематик мазмун очилади. Учинчи ўринда тилнинг грамматик ва лексик бирликлари, булар асосида образлар системаси, тасвирий воситалар берилади. Тўртинчи ўринда бадий асарнинг лексик ва грамматик бирликлари, товуш ва график белгилари ётади.

Бадий услуб турли жанрларда ифодаланади. Минг йиллик тарихга эга бўлган мумтоз адабиётимизда бидиёт масаласи ҳамиша шеър аҳлининг диққат марказида бўлиб келган. Бадиёт маънавий ва лафзий санъатларга бўлинади.

Иншо лафзий санъатлардан бўлиб, шеърдаги ифода усулларини англаувчи бу санъат таманниъ, нидо истифҳом ва наҳий деган тўрт усулни ўз ичига олади.

Таманниъ “орзу қилиш” маъносини ифодаловчи бу бадий усул шеърда лирик қахрамоннинг у ёки бу тилаги – таманносини ифодалашни назарда тутаяди. Масалан:

Очмағай эрдинг жамолинг оламаро кошки,
Солмағай эрди бори оламда ғавғо кошки.

Навоий

Нидо. Бу усул лирик қахрамоннинг бошқа шахсларга, нарсаларга хитоб қилиши, уларга мурожаат этган ҳолда ўзининг ички кечинмалари, туйғулари, тилаклари, мулоҳазаларини баён қилишини назарда тутади. Масалан :

Дўстлар, мен телба аҳволиға йиғланг, зор-зор,

Ким соладур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушкан хор-хор

Навоий

Истифҳом. “Сўрамоқ” маъносини англатувчи бу усул шеърий асарларда лирик қахрамоннинг ички олами, қалбида мавжланаётган туйғулари, покиза орзуларини кимгадир ёки нимагадир мурожаат этиб сўраш орқали, саволлар воситасида акс эттиришни назарда тутади. Масалан:

Жигарим боғлади қон ёр учун, ёр қани?
Сирри холимни билур маҳрами асрор қани?

Хофиз Хоразмий

Ташбиҳ. Маънавий санъатлар турига киради. “Ўхшатиш” маъносини ифодалайди. Икки нарса ёки тушунчани улар ўртасидаги ҳақиқий ёки мажозий муносабатларга кўра ўхшатиш санъатидир. Шарқ адабиётшунослигида ташбиҳлар ҳақиқий ва мажозий ташбиҳларга бўлинган. Аниқ хаттий буюмлар ўхшатиш учун танланган бўлса, ҳақиқий ташбиҳ; ноаниқ , мавҳум тушунчалар танланган бўлса, мажозий ташбиҳ ҳисобланади. Мисол (ҳақиқий ташбиҳ)

Лабинг ғунча, юзинг икки қизил гул,

Қадинг сарву, сочинг гўёки сунбул.

Фурқат.

Ташбиҳ санъатининг бир неча турлари мавжуд бўлиб, улар ташбиҳи мутлақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи маршрут, ташбиҳи тавсия, ташбиҳи акс, ташбиҳи измор ва ташбиҳи тафзил номлари билан аталади.

Истиора - маънавий санъатлар турига киради. Арабча сўз бўлиб “бирон нарсани омонатга олмоқ” деган маънони ифодалаб, адабий асарда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий бир маънода қўллаш санъати саналади. Масалан:

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,

Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлвордим.

Бобур.

Адабиётшуносликда истиора ташбиҳдан кучли саналади. Тузилишига кўра содда ва мураккаб истиорага бўлинади. Содда истиора – бир сўздан ёки иборадан ташкил топган (гул). Мураккаб истиора – бирикмали истиоралар (тўкармен лолалар).

Киноя – маънавий санъатлар тури. “бир фикрни яширин ифода этмоқ” маъносидаги сўз бўлиб баён илмида уни “ ҳам ҳақиқат, ҳам мажоз маъноси англашиладиган сўз” – деб изоҳланади.

Киноя халқ оғзаки ижодидаги аския ва ибораларда ҳам кўп қўлланилади. Масалан: “тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди” жумласи аксар ҳолда кўчма, киноя маъносида қўлланиб “умидсизланди” , “лол бўлиб қолди” каби мазмунни ифодалайди.

Назорат учун саволлар:

1. Адабиётшунослик стилистикаси ва тилшунослик стилистикаси орасидаги фарқ нимада?
2. Тилшунослик стилистикаси нимани аниқлайди?
3. Қачон адабиётшунослик ва тилшунослик стилистикаси ўртасида фарқ қолмагандек кўринади?

4. Бадиий асарнинг стилистик анализда иккинчи ўринда нима туради?
5. Бадиий услубга хос хусусиятлар қайсилар?
6. Сўзлашув стилининг кўринишлари қандай?
7. Сўзлашув стилининг лексик хусусиятлари нималардан иборат?
8. Илмий публицистика қайси хусусиятлари билан фарқланади?
9. Публицистиканинг вазифаси нималардан иборат?
10. Бадиий публицистиканинг илмий –назарий мақолалардан фарқи нимада?
11. Илмий стилнинг қандай хусусиятлари бор?
12. Илмий стилнинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари қандай ифодаланилади?
13. Адабий тилнинг меъёрлари нечага бўлинади?
14. Умумтил меъёрларининг турлари ҳақида гапиринг.
15. Стилистик меъёрлар нималарга боғлиқ?
16. Функционал услубларни таснифлашда қандай меъёрларга суянилади?
17. Замонавий тилшуносликда кўпчилик олимлар асосий функционал услубларни ажратишда нималарга таянилади?
18. Анъанавий функционал услубларни сананг.
19. Тил воситалари “тўплам”и деганда нимани тушунаси?
20. Функционал услубнинг нутқий тизимлилиги нималарга боғлиқ?
21. Функционал услуб қайси омиллар таъсирида шаклланади?
22. Услубнинг коммуникатив лингвистик моҳияти нималардан иборат?
23. “Стил” тушунчасига таъриф беринг.

Адабиётлар:

1. Латышев Л. К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., 1988.
2. Миньяр — Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. М: Воениздат, 1980
Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). –М.: Высш. шк., 1990. С. 51.
3. Комиссаров В. Н. Лингвистика и перевод. М., 1980.
4. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода (Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых). М.: ЧеРо, 1999.

3-мавзу:Таржима тушунчаси ва таржимашунослик соҳасининг вазифалари Режа

1. Таржимашуносликнинг тадқиқот объекти ва вазифалари.
2. Таржимашунослик соҳасининг йўналишлари.
3. Таржимашунослик бўлимлари.

Калит сўзлар: Таржимашуносликнинг тадқиқот объекти ва предмети. “Таржима” таърифи. Таржимашунослик соҳасининг тараққиётида уч асосий йўналиши. Таржиманинг асл матнга муқобиллиги. Таржима назарияси ёки таржимашунослик соҳасига фан сифатида қўйиладиган вазифалар. Таржиманинг умумий назарияси. Таржиманинг хусусий назарияси. Таржиманинг махсус назарияси. Таржима назарияси ва амалиёти тарихи. Таржима танқиди. Машина таржимаси назарияси. Таржимага ўқитиш методикаси. Таржима социологияси. Таржима таҳрири. Таржима танқиди. Таржима практикологияси. Таржима дидактикаси.

Таржима инсонларнинг энг қадимги фаолият турларидан бири ҳисобланади. Тиллар ўртасидаги фарқ инсонларни ушбу оғир, бироқ зарурий меҳнат билан шуғулланишига сабаб бўлган. Зеро, таржима халқлар ўртасидаги мулоқот ва маънавий кадриятлар билан алмашинув васитаси бўлиб хизмат қилган ва бугунги кунда ҳам хизмат қилмоқда.

“Таржима” сўзи кўп маъноли бўлиб, унинг икки маъносини атама сифатида қабул қилишимиз мумкин. “Таржима” атамаси бир тилдаги мазмунни иккинчи тилга муайян тил воситалари ёрдамида ўгириш жараёни бўлган ақлий фаолиятни билдиради. Ушбу жараённинг натижаси – ёзма ёки оғзаки таржима матни ҳам “таржима” атамаси орқали ифодаланади. Бу иккала тушунча бир-биридан фарқ қилса-да, диалектик алоқадаги бир бутунликни ҳосил этади, уларнинг бири иккинчисисиз юзага келмайди. Шу ўринда қайд этиш керакки, тилшуносликда “таржима”га қараганда кенг маъноли бўлган “икки тилли коммуникация” тушунчаси ҳам мавжуд. Унда асосий ўринни лисоний воситачилик эгаллайдики, таржима ҳам, қайта сўзлаб бериш, ёзма баён этиш ҳам, мослаштирилган жумлалар ҳам айнан шу тушунча таркибига киради.

Ҳозирги пайтда дунё тилларида қўлланилаётган, масалан, роман тилларидаги традустион (*фр.*), традуссион (*усн.*), традусао (*порт.*), традузионе (*ит.*), “таржима қилмоқ” (традуире, традусир, традузир, традурре) ва «таржимон» (традустеур, традустор, традугор, традугтор) тушунчалари, фақат ХВИ асрадагина пайдо бўлган. Бу давргача қайд этилган тушунчалар бошқа сўзлар билан берилган.

Таржимашунослик соҳасининг тараққиётида уч асосий йўналиш кўзга ташланади: тилшунослик соҳасидаги таржимашунослик, адабиётшунослик соҳасидаги таржимашунослик, машина таржимаси (амалий, инженерлик таржимаси).

Тилшунослар асосий эътиборни таржима жараёнини ўрганиш, таржиманинг гипотетик моделларини яратиш, асл матн ва таржима матнини солиштириш орқали лексик, грамматик ва матний муқобилликларни аниқлаш, таржимашунослик қонуниятларини аниқлаш, асл матн мазмунини беришдаги таржима усулларини тавсифлаш, таржимада эквивалентликни белгиловчи мезонларни ахтариш, таржимага ўқитишнинг самарали усулларини аниқлаш каби масалаларни ўрганишга қаратишди.

Адабиётшунослар таржиманинг аксеологик аспектарини⁶ тадқиқ этишни диққат марказларида тутишди. Одатда улар бадиий асарларни таржималари билан солиштириб ўрганиш ва таржиманинг асл нусхага эстетик нуқтаи назардан муқобиллиги даражасини баҳолаш, таржима тилининг маънавий маданиятнинг ривожига тутган ўрнини белгилаш, таржиманинг давр ахлоқий эҳтиёжларига муносиблиги даражасини таҳлил этиш каби

⁶ Аксиология (қадимги юнонча ἀξία — қадрият сўзидан) — фалсафанинг бўлими бўлиб, қадриятлар назарияси маъносини билдиради. Аксиология қадриятлар табиати, уларнинг воқеликдаги ўрни ва роли, турли қадриятларнинг ўртасидаги алоқалар, ижтимоий ва маданий омиллар билан шахсият ўртасидаги муносабатни тадқиқ этади.

масалалар билан шуғулланишди. Адабиётшунослар ва бадий адабиёт таржимонларининг кўплаб ишлари таржимачилик фаолиятининг касбий масалаларини ўрганиш, таржимачилик соҳасидаги тажриба алмашинув, маълум бир таржима асарларнинг ютуқлари ва нуқсонларини баҳолашга бағишланган.

Машина таржимаси йўналиши автоматик тарздаги таржимани амалга ошириш ғояси кучайган бир даврда пайдо бўлди ва амалий аҳамият касб этди. Бу йўналиш машина таржимасини моделлаштириш муаммолари билан шуғулланади, хусусан, воситачи тил ёрдамида таржима қилиш ёки уч босқичли (анализ — қайта шакллантириш — синтез), таржимани моделлаштириш, инсоннинг таржионлик фаолиятини қолиплаштириш, лисоний маълумотга самарали қайта ишлов бериш усуллари топиш, тилнинг синтактик қурилмаларини аниқлаш, лексик бирликлар маъноларини тавсифлаш, маълум бир электрон мослама учун бир тилдан иккинчи тилга ўгириш дастурлари ва алгоритмларини тузиш қабилар ҳам айнан машина таржимаси йўналишининг вазифаларидан саналади.

Мазкур йўналишлар бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлардан адабиётшунослик ва тилшуносликка оид ишларнинг бир-бири яқин эканлигини кўришимиз мумкин. масалан, адабиётшуносликка оид масалалар таҳлилда, хусусан, бадий асар татадқиқида тилшунос эстетик баҳолар ва адабиётшуносликдаги қарашларга ҳам мурожаат қилади. Таржима бўйича тадқиқот олиб бораётган адабиётшуносликнинг тилшунослик тушунчаларига эътибор қилмаслиги мумкин эмас. Шу сабабли бу икки йўналишни бир соҳа – филология соҳасида ўрганиш мақсадга мувофиқ.

“Таржима” атамаси тадқиқот мақсадлари ва олимларига қарашларига боғлиқ равишда таърифланган. Масалан, рус таржимашунослиги асосчиларидан бири бўлган А. В. Федоровнинг эътирофига кўра, таржиманинг тадқиқ материали ўлароқ «фақат нутқий асар бўлган матнлар хизмат қилади»,⁷ аynи чоғда таржима «бир тил воситалари орқали ифодаланган мазмунни иккинчи тил воситалари ёрдамида тўлиқ ва тўғри ифодалаш» қобилиятидир⁸. Структур тадқиқотлар тарафдори бўлган А. А. Черняховская “таржима” бу, «нутқий асар тузилмасининг қайта шаклланиши бўлиб, мазкур фаолият натижасида мазмун плани ўзгармаган ҳолда ифода шакли ўзгаради, бир тил иккинчиси билан алмашади»⁹. Таржимага денотатив ёндашиш тарафдорларининг фикрига кўра, таржима «асл матн тилида тавсифланган денотатларни таржима тили ёрдамида баён этиш»дир¹⁰; трансформацион усул тарафдорлари таржима — бу «бошланғич тил (асл матн тилининг) бирликлари тузилмаларини таржима тили бирликлари ва тузилмаларига айлантириш» деган фикрни илгари суришади»¹¹, семантик назария тарафдорларининг таъкидлашича, таржиманинг вазифаси «асл матн ва таржима матни мазмунлари ўртасидаги муқобиллик муносабатлари моҳиятини очиб бериш»дан иборат¹².

В.В.Виноградов “таржима” тушунчасига қуйидагича таъриф беради: “ижтимоий зарурият туфайли юзага келган, бир тилдаги ёзма ёки оғзаки матнларда ифодаланган ахборот (мазмун)ни бошқа тилдаги муқобил матн орқали етказиш жараёни ва натижаси таржима” ҳисобланади. Бу таърифга қўшимча изоҳ бериш зарур.

Биринчидан, “ахборот” дейилганда, асл матннинг бутун мазмуни, ғоясига тааллуқли бўлган ва таржимада акс эттириш мажбурий бўлган барча хусусиятлар, шунингдек, услубий, эмоционал-экспрессив, функционал, баҳо бериш, жанрига оид белгилар, эстетик юки тушунилади. Шу тарзда, ахборот дейилганда, кибернетикада ўрганиладиган эмас, балки ўлчанадиган тушунчалар англашилади. Н.Винернинг қайд этишига кўра, «ахборот — ташқи дунёни бизга таништириш ҳамда ҳиссиётларимизнинг унга мослашиши жараёнида қабул

⁷ Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М., 1983. С. 10.

⁸ Ўша асар. С. 10.

⁹ Черняховская Л. А. Перевод и смысловая структура. М., 1976. С. 3.

¹⁰ Комиссаров В. Н. Слово о переводе. М., 1973. С. 32.

¹¹ Комиссаров В. Н. Слово о переводе. М., 1973. С. 38.

¹² Ўша асар. С. 42-43

қилинган мазмун белгисидир»¹³. Бошқача қилиб айтганда, кибернетикада ахборот билан эмас, балки ахборотнинг мутаносиб келувчи сўзлар, белгилар, рамзлар ва бошқалар орқали моддий ифодаси билан иш кўришади. Ахборот микдорининг кибернетик ўлчови ихтиёрий белги ёки ишоранинг реал мазмуни, сўз орқали ифодаланадиган маъно ва ҳислардан ажралган, яъни айнан биз учун бош тадқиқот объекти бўлган тушунчалардан ажралиб чиққан.

Иккинчидан, “муқобиллик” дейилганда, асл матннинг жанридаги ўзига хослик, хусусан, ундаги турли-туман ахборотнинг таржима матнида нисбатан энг тўлиқ ва аниқ сақланган кўриниши тушунилади. Фақатгина хизмат кўрсатувчи тил ички маълумотлар, таржимада акс этмайди, чунки улар фақат уёки бу тил тизимидагина хос бўлган “бўш” грамматик категориялар ҳақидаги маълумотни ташийдилар (жинс категорияси, сифатларнинг келиши, сон ва жинс категорияси, айрим олмошлар). Таржиманинг асл матнга муқобиллиги нисбий тушунчадир. Муқобиллик даражаси ва спецификаси таржима қилинаётган матннинг жанри ва таржима усулига боғлиқ равишда ўзгаради. Зотан, илмий, расмий, бадиий услубдаги матнлар таржималарига ҳам турлича талаблар қўйилади.

Таржима назарияси ёки таржимашунослик соҳасига фан сифатида кўп вазиятларда қуйидаги вазифалар қўйилади:

- Таржима жараёни ва унинг қонуниятларини ўрганиш;
- Муайян асл матнлар ва уларнинг таржималарини солиштириш, натижаларни умумлаштириш ва бир тизимга солиш орқали турли даражадаги тиллараро муқобилликни моҳиятини, характерини ва доимийлигини аниқлаш;
- Таржима усуллари ва услубларини тавсифлаш;
- Таржима назарияси ва амалиёти тарихини ўрганиш;
- Миллий маданиятнинг ривожига таржима ролини кўрсатиб бериш.
- Тадқиқот объект ўлароқ турли кўринишлардаги таржима жараёни, ҳар хил услубдаги таржима матнлари ва уларнинг асл нусхалари хизмат қиладикли, уларни қиёлаб ўрганиш таржима назариясининг тараққиёти учун объектив манба вазифасини ўтайди.

Таржимашуносликнинг бир неча асосий бўлимлари мавжудлиги эътироф этилади:

В.В.Виноградовнинг фикрига кўра, **таржиманинг умумий назарияси** таржима жараёнининг универсал қонуниятларини тадқиқ этади, ва умуман олганда, таржима қилинаётган матнларнинг жанрига боғлиқ равишда тиллараро, услубий, функционал ва бошқа муқобилликларнинг назарий асосларини белгилаш, оғзаки ва ёзма таржималар спецификасини аниқлаш каби масалаларни таҳлил этади. А. В. Федоров таржиманинг умумий назариясини «тарли тиллардан турли тилларга ҳар хил типдаги материалларни таржима қилишда татбиқ этиладиган умумлаштириш тизими» сифатида таърифлаган¹⁴.

В.В.Виноградов **таржиманинг хусусий назарияси** маълум бир тилдан бошқа бир тилга таржима қилишнинг ўзига хосликлари, аниқ тил бирликлари ва ходисалари ўртасидаги муқобилликлар типлари, окказионал нутқий муқобилликлар кўринишлари, таржимонларнинг индивидуал услублари ва бошқалар масалалар бўйича тадқиқот олиб боришини эътироф этади. Бошқача қилиб айтганда, бу соҳа «аниқ бир тилдан иккинчи бир тилга таржима қилиш, шунингдек, материалларнинг аниқ кўриниши таржимаси бўйича тадқиқотлар натижасининг жамланмасидир»¹⁵. Албатта, умумий ва хусусий таржима назариялари ўзаро узвий алоқада. Таржиманинг хусусий назариялари бой эмпирик материалга асосланади ва хулосалари билан таржиманинг умумий назариясини бойитади. Албатта, умумийлик ва хусусий қаердадир ўзаро боғлиқ бўлади.

В.В.Виноградов **таржиманинг махсус назарияси**, деганда таржимонлик фаолиятининг турли кўринишларини (ёзма таржима, оғзаки таржима, синхрон таржима, Тадрижий таржима, абзас-жумлалар таржима ва ҳ.), шунингдек, таржима қилинаётган

¹³ Винер Н. Кибернетика и общество. М., 1958. С. 31

¹⁴ Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М., 1983. С. 20.

¹⁵ Ўша асар.

ишнинг жанрига боғлиқ (бадий асар, илмий, техник, публицистик асарлар) ўзига хосликлар, қонуниятларни ўрганувчи соҳани назарда тутади.

Таржима назарияси ва амалиёти тарихи таржимонлик фаолиятининг асосий йўналишлари ва тарихий босқичлари, таржималарни даврлаштириш, таржиманинг моҳияти ҳақидаги тасаввурларнинг тадқиқи, таржима асарларининг миллий адабиёт тараққиётидаги роли сингари масалаларни ўрганади.

Таржима танқиди соҳаси таржимани қабул қилаётган маданият учун муҳим аҳамият касб этадиган таржиманинг асл нусхага мутаносиблиги даражасига баҳо беради. Бу йўналиш одатда бадий асар таржималари билан шуғулланади ва таржимашуносликнинг алоҳида илмий асосланган бўлими сифатида энди шакллана бошланди.

Машина таржимаси назарияси таржимашуносликда муҳим аҳамият касб этади. Бу йўналишда иш олиб боровчилар табиий таржима жараёнини моделлаштириш, таржима қиладиган машиналар, шунингдек, турли тиллардаги лексик-грамматик ва семантик муқобилликларни ҳақида маълумотни сақловчи инженерлик мосламаларини яратишга уриниш каби масалаларни ўрганишни мақсад қилишади. Машина таржимаси назарияси информатика, кибернетика, математика, семиотика сингари соҳалар натижаларига асосланади.

Таржимашунослик **таржимага ўқитиш методикаси** соҳаси билан чамбарчас боғлиқ. Бу соҳа бир тилдан иккинчи бир тилга ёзма ва оғзаки таржима таржима қилишнинг кўринишлари ҳамда типларига ўргатишнинг энг мақбул усулларини ишлаб чиқади.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича¹⁶, замонавий таржимашуносликда яна икки бўлим мавжуд: таржима социологияси, таржима таҳрири, таржима танқиди методологиясини ўз ичига олувчи **таржима практикологияси**, таржимонларни тайёрлаш ва таржимонлар учун ўқув қўлланмалар яратиш масалаларини тадқиқ этувчи **таржима дидактикаси** бу сўнгги тилга олинган бўлим юқорида қайд этилган таржимага ўқитиш методикаси йўналишига мос келади.

Аввал қайд этилганидек, таржимашуносликда инсон онгида рўй берадиган таржима жараёни ҳам, мазкур жараённинг натижалари бўлган нутқий асарлар, матнлар ҳам тадқиқ этилади. Айнан таржима материаллари таржима жараёнининг моддий кўриниши бўлиб, коммуникатив ва таржимачилик қонуниятлари, асл матндаги турли-туман маълумотни таржимада муқобил ифодалаш усуллари ва услубларини аниқлашга кўмак берадиган қиёсий таҳлил учун асос вазифасини адо этади. Демак, таржимашунослик муайян мавзулар ва маълум бир материаллар устида иш олиб боришда фанлараро ёндашувга эҳтиёж сезади. Таржимашуносликда тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, социология, психология, этнография, семиотика, информатика ва яна бир қатор фанлар натижаларидан фойдаланилади. Аммо муҳими шундаки, таржимашунослик бир тил жамоасининг маънавий маданияти асарларини бошқа тил жамоасига етказиш жараёнларини тадқиқ этиш, ёзма ва оғзаки таржималарни асл матнлари билан турли мезонлар асосида солиштириб ўрганишни мўлжаллайди. Мазкур фикрлар таржимашуносликнинг тадқиқот объекти инсон маънавий маданиятининг жамиятдаги ифодачилари бўлган тил ва матн бўлган гуманитар фанлар сирасига киришини яна бир бор далиллайди.

Назорат учун саволлар:

1. Таржимашуносликнинг тадқиқот объекти ва предметини изоҳланг.
2. Таржимашунослик соҳасининг тараққиётида уч асосий йўналишини тавсифланг. Таржиманинг асл матнга муқобиллиги масаласи ҳақидаги олимлар фикрини асослаб беринг.
3. Таржима назарияси ёки таржимашунослик соҳасига фан сифатида қўйиладиган вазифалар ҳақида сўзлаб беринг.
4. Таржиманинг умумий назарияси нимани ўрганади?
5. Таржиманинг хусусий назарияси нимани ўрганади?

¹⁶ Попович А. Проблемы художественного перевода. М., 1980. С. 28.

6. Таржиманинг махсус назарияси нимани ўрганади?
7. Таржима назарияси ва амалиёти тарихининг тадқиқот объекти ва йўналишлари.

Адабиётлар:

1. Латышев Л. К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., 1988.
2. Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). –М.: Высш. шк., 1990. С. 51.
3. Комиссаров В. Н. Лингвистика и перевод. М., 1980.
4. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода (Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых). М.: ЧеРо, 1999.
5. Комиссаров В. Н. Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе). М.: Междунар. отношения, 1973. С. 186.

4-мавзу: Таржима учун матнлар ва уларнинг таснифи

Режа

1. Матн тушунчаси.
2. Тилнинг вазифалари
3. Матн таснифи
4. Таржима матнларининг услуб хусусиятлари
5. Аслият ва таржимада муқобиллик масаласи

Калит сўзлар: Матн тушунчаси. Тилнинг уч вазифасидан – мулоқот, хабар етказиш ва таъсир кўрсатиш вазифалари. Нутқий услублар Сўзлашув матнлари. Расмий иш матнлари. Ижтимоий-информатив матнлари. Илмий матнлар. Бадиий матнлар. Диний матнлар. Муқобиллик муаммоси ва таржима қилинаётган матн типи. Таржима назарияси ва амалиётида муқобиллик (эквивалентлик), адекватлик (айнилик), ўхшашлик. Бевосита синтактик трансформациялар. Синхрон таржима. Оғзаки таржима. Кетма-кет таржима. Расмий иш матнлари. Сўзлашув матнлари. Илмий матнлар. Шарқ тилларидаги турли услубдаги матнлар таржимаси. Матнлар таржимаси ва аслиятини солиштириш, таржимон маҳоратини баҳолаш.

Таржима учун матнлар ва уларнинг таснифи

Таржимашуносликнинг юқорида берилган таърифларидан маълум бўладики, бу соҳада илмий тадқиқотлар ўзаро боғлиқ бўлган икки йўналишда олиб борилади. Биринчи илмий тадқиқот йўналиши таржима жараёни, иккинчи йўналиш таржима матнлари тадқиқига қаратилади. Биринчи йўналиш асосан дедуктив усулларга асосланади, чунки таржима жараёнини бевосита кузатиб бўлмайди, у инсон онгида рўёбга чиқади. Таржимашунослик соҳасида аниқ тадқиқотлар учун ёзма ёки оғзаки асл матнлар ва таржима матнлари моддий объект вазифасини ўтайди. Ушбу матнларнинг функционал, мазмуний ва эмоционал белгилари тадқиқот методологияси ва методикасига жиддий таъсир кўрсатади. Шу сабабли, амалиётда таржима қилинадиган матнларни умумий доирада таснифлаш мақсадга мувофиқ.

Таржима қилинаётган матнлар жанри, услуби ва вазифаларига кўра турли-туман бўлади. Шу сабабли, таржимон қандай матнни таржима қилишини олдиндан билиши керак. Матнларнинг типи таржимага бўлган ёндашув ва талаблар, таржима усуллари танлаш, асл матнга таржиманинг муқобиллиги даражасини белгилашга таъсир кўрсатади. Таржимоннинг мақсади ва вазифалари унинг романми, поемами, илмий мақолами ёки газетадаги ахборотними, бирор ҳужжатними ёки техник йўриқноманими, қандай услубдаги асарни таржима қилишига боғлиқ равишда ўзгаради. Ҳар бир жанрдаги асар таржимаси қонуниятлари ўзига хос белгиларга эга.

Филологлар анчадан буён матнларни таснифлашга уринишади. Аммо бу анчайин мураккаб вазифа, чунки матнлар ҳаддан зиёд ҳар хил бўлиб, уларнинг ўзига хос

хусусиятлари бир-бири таркибига кириб борган. Матнларнинг функционал белгилари асос сифатида олинган матнлар таснифи кўпроқ ишонч уйғотади. Академик В. В. Виноградов тилнинг уч вазифасидан – мулоқот, хабар етказиш ва таъсир кўрсатиш вазифаларидан келиб чиқиб, тил ва нутқ услублари таснифини таклиф этган (умуман олганда, тилнинг бошқа вазифалари ҳам борлигини эътироф этишимиз керак). Бу ғоя матнлар таснифи учун ҳам қўлланилади, чунки матнлар ҳам нутқнинг маълум бир услубига хос бўлади.

Мулоқот вазифаси инсонларнинг кундалик мулоқоти доирасида асосий вазифа ҳисобланади. Тил эгаларига нимадир ҳақда маълумот берувчи матнлар учун хабар етказиш вазифаси хосдир. Таъсир кўрсатиш вазифаси инсонларнинг нафақат ақлига, балки ҳиссиётларига қаратилган бадиий ва публицистик матнлар учун муҳим аҳамият касб этади. Бу типдаги асарлар ўқувчига маълум даражада таъсир кўрсатиш мақсадида яратилади.

Услуб матнда моддий шаклланса-да, бу икки тушунчани тенглаштириб бўлмайди. Услуб - турли кўринишдаги матнларнинг лексик-семантик бирлиги хусусияти бўлиб, матнларнинг маълум бир категориялари учун ўзига хос белгиларни жамлайди. Бас, шундай экан, матнлар таснифида уларнинг у ёки бу функционал услубига хослигини ҳисобга олиш зарур. Албатта, матнларнинг қатъий таснифлаш деярли имконсиз. Нутқий яратувчанлик кўп қатламдир. Нутқий услублар бир-бирига таъсир кўрсатади ва бир-бири таркибига кириб боради. Бир-бирига ўтувчи ёки переферик услублар ҳам бор. Аммо ҳар бир матнда унинг ўзига хослигини белгилаб берувчи хусусиятлар бор. Ушбу ҳолат матнларни гуруҳларга ажратишга имкон беради. Батафсил таснифда янада кичикрос гуруҳлар, типлар таснифланиши мумкин.

Демак, нутқ ва тилнинг вазифалари ҳамда услубларини эътиборга олган ҳолда матнларнинг олтига функционал-услубий турини ажратиш мумкин¹⁷:

1. *Сўзлашув матнлари*. Бу типдаги матнлар маиший сўзлашув матнлари, расмий сўзлашув матнлари ва бошқа типларга бўлиниши мумкин. Сўзлашув матнлари мулоқот вазифасини бажаради, оғзаки диалогик шаклда реаллашади ва маълум бир мақсадлар учун ўзаро мулоқотга мўлжалланади.

2. *Расмий иш матнлари*. Бу типдаги матнларга давлат ҳужжатлари, хусусан, сиёсий, дипломатик, ҳуқуқий, тижоратга оид кўплаб ҳужжатлар киради. Мазкур матнларнинг бош вазифаси ахборот етказишдир одатда, бу ҳужжатлар ёзма кўринишга эга бўлиб, баъзи типлари қатъий тузилмага эга.

3. *Ижтимоий-информатив матнлари*. Айни типдаги матнлар оммавий ахборот воситалари, газеталар, журналлар, радио ва телевидение орқали етказиладиган ҳар хил ахборотни қамраб олади. Уларнинг асосий вазифаси – маълумот етказиш. Ушбу матнлар бир

---

¹⁷ Матнлар дифференциацияси масаласининг мураккаблиги бу борада бир-бирига зид таснифларнинг мавжудлигидан ҳам маълум бўлади. Масалан, Катарина Райснинг «Классификация текстов и методы перевода» («Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике». М., 1973. С. 202—228) номли мақоласида турли муаллифларга тегишли қуйидаги матнлар таснифлари кайд этилади: И — а) техник ва табиий фанлар матнлари, б) фалсафий матнлар, в) адабий матнлар; ИИ — а) информатив, ҳужжатли ва илмий матнлар, б) ижтимоий-сиёсий матнлар, в) бадиий матнлар; ИИИ — а) прагматик матнлар, б) бадиий (адабий) матнлар; ИВ — а) прагматик матнлар, б) эстетик-бадиий матнлар, в) лисоний матнлар, г) этнографик матнлар; В — а) диний матнлар, б) бадиий матнлар, в) иш матнлари, г) расмий матнлар; ВИ — а) диний матнлар, б) бадиий матнлар, в) шеърий матнлар, г) болалар адабиёти, д) драматургик матнлар, е) кинофилм матнлари, ж) техник матнлар. Катарина Райс ўзининг қуйидаги таснифини таклиф этади: а) мазмунга қаратилган матнлар (матбуот хабарлари, репортажлар, иқтисодий-молиявий матнлар, расмий ҳужжатлар, ўқув ва махсус адабиёт, ҳисоботлар, трактатлар, гуманитар, табиий-илмий ва техник матнлар ва ҳ.); б) шаклга асосланган матнлар (бадиий адабиёт, шеърият, эссе ва б.); в) даъватга асосланган матнлар (реклама, ташвиқот, ваъз, панл-насихат, баҳс-мунозара); г) аудио-медиа матнлар (радио ва теледустурлар, сахна асарлари, нолисоний шаклдаги – ижро этиладиган, мусиқий, декоратив ва шу каби барча матнлар).

ёклама характерга эга бўлиб, маълум бир таассурот кўрсатиш, ижтимоий фикрнинг ҳосил қилишга мўлжалланади. Бироқ хабар етказиш бундай матнларни шакллантирувчи асосий типологиясини ташкил этади. Бундай матнлар кўпинча ёзма шаклга эга бўлади. Радио ва телевидениеда ёзма матнлар оғзаки ўқиб эшиттирилади. Маърузачилар ҳам ёзма матнни ўқиб беришади.

4. *Илмий матнлар.* Илмий матнлар билимлар соҳаси ва йўналишига кўра кўплаб кўринишлар ва турларга бўлинади. Улар орасида мутахассисларга мўлжалланган махсус матнлар, оммавий китобхонларга мўлжалланган илмий-оммабоп матнлар ажратилади. Бу типдаги матнлар учун ахборот етказиш, хусусан, матн мазмунини мантикий кетма-кетликда, объектив тарзда, далилларга асосланган тарзда баён этиш вазифалари ҳосилдир. Илмий матнлар асосан ёзма шаклда реаллашади. Конференциялар, симпозиумларда илмий матн оғзаки шаклда бўлиши мумкин.

5. *Бадиий матнлар.* Ушбу типдаги матнлар бадиий адабиёт, адабиёт танқид ва публицистиканинг барча жанрларини қамраб олади. Мазкур кўринишдаги матнлар ўзаро боғлиқ икки матнни шакллантирувчи вазифалари мавжуд: таъсир кўрсатиш ва эстетик вазифалари. Бундай матнларда баён шакли муҳим аҳамиятга эга бўлади. Асарларда воқеликнинг рационал, бадиий ва эстетик хусусиятларини билиш жараёни акс этади. Асарнинг эстетик қиммати ва китобхонга эмоционал-экспрессив таъсир даражаси унинг мазмуни қандай моддий қобиликка ўралишига боғлиқ бўлади. Бадиий матнларда барча услубларнинг бирликлари ва воситалари қўлланилади, аммо бу услубий унсурларнинг барчаси ўзига хос адабий тизимга киради ва энг эстетик вазифага эга бўлади. Албатта, бадиий матнлар ўз ичидан яна гуруҳларга, масалан, адабиёт тур ва жанрларга бўлинади. Ҳар бир адабий тур ва жанрларнинг ўзига хос бадиий, лисоний ва функционал спецификаси бўлади.

6. *Диний матнлар.* Диний матнларнинг мазмуни ва белгилари ўзига хос бўлади. Муқаддас диний китоблар, ваъзлар, авлиёларнинг ҳаётига оид ёзмалар, диний асарлар таржимаси алоҳида ёндашувни талаб этади.

Таржима амалиётида “таржима стратегияси” тушунчаси анчадан бери мавжуд. Бу тушунча остида маълум бир матннинг таржимасида таржимон томонидан қўлланиладиган хатти-ҳаракатларнинг моҳияти ва тартиби тушунилади. Баъзан бу вазиятда “таржимон ҳаракатлари” тушунчаси ҳам қўлланилади.

Бироқ “таржима стратегияси” тушунчаси таржимашунослик диққатини сўнгги пайтларда жалб этди. Кейинги йилларда Д. Селескович ва М. Ледерер, С. Басснетт-Макгайр ва Х. Крингс кабилар бу масала билан шуғуллана бошлашди. Таржимадаги қўлланиладиган амалларнинг таҳлилини биринчилардан бошлаган олим сифатида Ю. Холс-Мянттярини тилга олиш мумкин¹⁸. Таржима стратегиясини ишлаб чиқишга ўргатувчи амалий қўлланмалар ҳам мавжуд. Энг машҳур амалий қўлланмалардан бири Х. Г. Хениг ва П. Кусмаулнинг «Стратегие дер Уберсетзунг» (5-нашри 1999 йилда чиққан) китоби бўлиб, унда бўлажак таржимонларни кенг фактик материаллар мисолида тўғри қарор қабул қилишга ўргатишади.

Шу билан бирга, “таржима стратегияси” тушунчасининг назарий асосланганини кам ҳолатларда қузатамиз. Устига –устак, одатда стратегия ҳақидаги фикрларда кўпроқ йўл-йўриқ кўрсатувчи тавсиялар учрайди.

Таржима стратегиясининг объектив ва субъектив компонентларини аниқлаш ва бу тушунчанинг моҳиятини белгилашга ҳаракат қиламиз. Бу ўринда “таржимон амаллари” ва “таржима стратегияси” тушунчалари ўртасидаги фарқни белгилаб олиш керак. “Таржимон амаллари” деганда, таржимани амалга оширишда қўлланиладиган барча имконий хатти-ҳаракатлар йиғиндисини тушунамиз, “таржима стратегияси” деганда эса маълум бир матн (ёки матнлар мажмуини) таржимаси учун таржимон томонидан онгли равишда бу хатти-ҳаракатлардан танлаб олиб ишланган алгоритмни назарда тутамиз.

Х. Фермеер *таржимон амалларини* маданиятлараро мулоқотни амалга оширишдаги

---

¹⁸Холз-Манттари Ж. Транслаторичесес Ҳанделн. Тхеорие унд Метходе. — Ҳелсинки, 1964.

эксперт фаолияти, ҳар бир аниқ ҳолатда маълум бир мақсадга йўналтирилган вазиятга боғлиқ ҳаракатлар сифатида баҳолайди.

Ю. Холс-Мянттярининг таъкидлашича, таржимадаги амалларнинг мазмуни биринчи навбатда эксперт сифатидаги коммуникатив фаолиятда эмас, балки маълум бир ниятда бошқа одамлар учун муайян “маҳсулот”ни (бунда у “дизайнер маҳсулоти” атамасини ишлатади) яратишда намоён бўлади¹⁹. Таржиман амалларига берилган бу тавсифга Х. Рискун таржимоннинг реципиентлар билан мулоқотда бевоиستا иштирок этиши зарурлигини қўшимча қилади. Бу мулоқот натижасида таржимон реципиентга қандай матн кераклигини аниқлаштиради²⁰.

Таржимон амалларини “дизайнарлик маҳсулоти”ни яратиш жараёни тарзида тавсифлар экан, Ю. Холс-Мянттяри “матн дизайни” учун зарур бўладиган амалларни санаб ўтади:

- “маҳсулот” ҳақидаги ўз тасаввурларини ва унга бўлган эҳтиёжни аниқлаштириш;
- Ўз хатти-ҳаракатлари режасини тузиш;
- Матнни яратишни бошлаш;
- Бу жараёни назоратда тутиш;
- Таржима усулларини излаш;
- Топилган материални айнан шу вазиятга мослаштириб ўзгартириш;
- Ўз қарорларини асослаш;
- Ўз хатти-ҳаракатларини мунтазам равишда молшатириб бориш²¹.

Аксарият тадқиқотчидар таржима амаллари ва уларнинг қўлланилиш кетма-кетлиги (яъни стратегиялари) ҳақида ўз фикрларини билдиришар экан, одатда ёзма таржимани эътиборда тутишади. Бу ўринда М. Ледерер томонидан синхрон материал мисолида чиқарган хулосалари алоҳида аҳамият касб этади. Унга кўра, аксарият вазиятларда таржимон амаллари таржиманинг ҳар хил қўринишлари учун бир хил адо этилади. М. Ледерер синхронист таржимон иши давомида кузатиладиган 8 хил амалиётни ажратади:

1. Оғзаки нутқни қабул қилиш.
2. Эшитилганни англаш.
3. Асл матндан олинган бирликларининг англашган маъноларини аввалги билимлар билан бирлаштириш.
4. Когнитив хотира асосида таржима тилида жумлаларни шакллантириш.
5. Жумлаларнинг унсурларини автоматик тарзда реаллашадиган бевосита муқобилларини қўллаш орқали чет тилида тиклаш.
6. Вербал хотира орқали жумла унсурларини тиклаш (англашган тушунчани ифодалаш учун сўз излаш).
7. Таржимоннинг ўз нутқига қулоқ солиб текшириши.
8. Ўраб турган муҳитни англаниши²².

Қайд этилган амаллардан фақат еттинчиси “таржимоннинг ўз нутқига қулоқ солиб текшириши” ёзма таржимада ишлатилмайди. Қолган амаллар озми-кўпми даражада, айрим ҳолларда маълум бир шаклда ўзгарган ҳолда қўлланилади. Оғзаки нутқни қабул қилиш ёзма матн қабул қилишга ўхшаш бўлади, бироқ ёзма таржимада кўриш рецепторлари ишга тушади. Ёзма таржимада матн бирликлари тушунчаларини таржимоннинг олдинги билимлари билан бирлаштирилиши таржимон томонидан нафақат аввалги, балки кейинги матндан англашган маъновий бирликларни ҳам қамраб олади. Ўраб турган муҳитни англаш

¹⁹ Холз-Манттари Ж. Эволюционаре Транслатионстхеорие // Дие Эволюционаре Эркеннтнистхеорие им Спиегел дер Виссенсчафтен. — Виен, 1996. — С. 306-332.

²⁰ Рискун Х. Сонструивист Сонсекуенсес: Транслатион анд Реалитй // Нев Трендс ин Сөгнитиве Ссиенсе. — Виен, 1997.

²¹ Холз-Манттари Ж. Техтдисигн — верантвортлич унд гехирнгеречт // Традусере навем. Фестсчриффт фур Катхарина Реисс зум 70. Гебуртстаг / Хрсг. Ж. Холз-Манттари, Ч. Норд. — Тамсберге, 1993.

²² Ледерер М. Ла традустион симултанее. Эхпериенсе эт тхеорие. — Парис, 1981.

амалини ёзма таржима учун ситуатив вазиятни англаш дея мослаштириш мумкин.

Қайд этиш керакки, ҳаттоки синхрон таржимада ҳам алоҳида таржимон амаллари маълум бир тартибда бажарилади, албатта, улар бир пайтда ҳам бажарилиши мумкин. Масалан, оғзаки таржимада вазиятни тушуниш ва қабул қилиш устма-уст ва бир пайтда қўлланилиши мумкин, шундай бўлса-да, англаш қабул қилишдан аввал рўй бериши мумкин эмас. Бир қатор олимлар таржима жараёнини босқичлар сираси сифатида кўришади. Масалан, Ж. Делил куйидаги 3 босқични ажратишни таклиф этади: англаш, қайта ифодалаш, таҳлилнинг тасдиқланиши, бунда ҳар бир босқич янада ўз ичида кичикроқ босқичларга бўлинади²³. С. Баснетт-Макгайрнинг фикрича, муқобил таржимани яратишнинг кафолати бўлган таржимон амалларининг объектив мавжуд бўлган аниқ тартиби мавжуд²⁴.

Таржимон амалларига ва уларнинг кетма-кетлигига юқорида берилган таърифларда “таржима стратегияси” ҳақидаги тасаввур яширинган. Ҳақиқатда асл “таржима стратегияси” тушунчасига биринчи бўлиб Х. Крингс эътибор қаратган. тхнк алоуд («овоз чиқариб ўйлаш») методикасини қўллаш орқали тўпланган тажриба материалларига асосланиб, “таржима стратегияси” тушунчаси остида аниқ таржимага оид муаммони ҳал қилишга қаратилган таржимоннинг онгли режаларини тушунишни таклиф этади. Х. Крингс таржима стратегиясининг икки турини таснифлаш фикрини илгари суради бир қатор таржима масалаларини ҳал этиш усуллари мажмуини ҳамда микростратегияни – бир вазифани ҳал қилиш усуллари мажмуини ажратади. Макростратегия нуқтаи назаридан таржима жараёнида муаллиф 3 босқични ажратади: таржимаолди босқичи, соф таржима ва таржимадан кейинги босқич. Х. Крингс шахсни ўзини англаши билан боғлиқ бўлган тажриба материалларига асосланганлиги сабабли, бир қатор таржимонларнинг гувоҳлигига кўра, биринчи ва учинчи босқич факултатив, яъни ихтиёрий характерга эга.

Х. Крингс, хусусан, чет тилига таржима қилиш ва чет тилидан таржима қилишда таржима стратегиялари алгоритми фарқланиши мумкинлигини қайд этиб ўтади. Эътиборга молик жиҳати шундаки, чет тилига ўгиришда, таржимон чет тилини тўлиқ (она тили даражасида) эгалламаганлиги сабабли муқобилларни топишда қийналади, шунинг учун унга кўпинча муқобилни аниқлаш ишини осонлаштириш мақсадида асл матн тилида фикрни қайта ифодалашига тўғри келади. Чет тилидан ўгиришда, аксинча, таржимон мукамал биладиган она тилидаги луғат бойлигидан танлаб қўллаши керак бўлади.

Таржима стратегиясининг асосий уч босқичига батафсилроқ тўхталамиз:

Матннинг таржима олди таҳлили. Тасаввур қилайлик, таржимон рўпарасида асл матн ва оқ қоғоз ёки компьютер монитори турибди. Предположим, что перед переводчиком текст оригинала и чистый лист бумаги или пустой экран компьютера. Узоқ вақт, таржимон малакали мутахассис бўлиб етишмагунча, матнни олиб бир чеккадан таржима қилиб кетавериш иштиёқи “қитиқлаб” туради. Матн билан танишишга вақтни сарфлашга ҳожат борми, ахир вақт бу ишсиз ҳам тахчил!

Аммо вақт ўтиб, тажриба ортгач, қайтанга бу тартибдаги таржимада замон кўп талаб этилишини ангаляйсиз. Чунки уч-тўрт. саҳифани таржима қилиб бўлгач, бирданига англайсизки, матндаги субъектив баҳоли сўзлар нейтрал сўзларга алмаштирилган, матн тили расмий эмас, балки сўзлашув нуткига яқин услубда ёзилган, атамаларни ҳам бу даражада илмийлаштиришга ҳожат йўқ эди, балки ҳаммага тушунарли илмий-оммабоп сўзларни танлаш лозим эди. Энди матнни таҳрир қилиб, тўғрилаб чиқиш керак бўлади. Таҳрир қилиш жараёнида у ёки бу сўзни такроран ишлатаётган-ишлатмаётганини эсда тутиш қийин бўлади, қайтариқлар бошланади, услуб “оқсоқ”лана бошлайди. Натижада бу таржима қорлама нусха бўлиб қолади. Шу сабабли, таржиммага тайёргарлик кўриб, кейин кириш ҳар томонлама фойдалироқ бўлиши аён бўлади.

Бу эса, албатта матнга олдиндан кўз югуртириб чиқиш зарурлигини билдиради. Агар

²³ Делисле Ж. Лъаналйсе ду диссоурс сомметходе де традустион. — Оттава, 1984.

²⁴ Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. — М., 1999. — С. 57-58.

китоб таржимаси мўлжалланган бўлса, турли жойларини варақлабўқиб кўриш керак, кейин матннинг бир неча бўлақларини танлаб олиб, махсус тайёргарлик таҳлилинини ўтказиш керак таҳлилнинг вазифаси таржима қилиниши керак бўлган матннинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашдан иборат. Бундан ташқари, буюртмачининг мақсадини ва таржиманинг кимга мўлжалланганини билиб олиш ҳам фойдадан холи бўлмайди. Фақат ана шу босқичдан сўнг таржима қилиш босқичига ўтиш зарур. Шу вазиятда таржимани қайта ўзгартиришга ҳожат бўлмайди. Шу тариқа, хатоларга, англашилмовчиликларга йўл қўядиган экстенсив усул ўрнига мақбул бўлган интенсив йўл таклиф этилади.

Бироқ инсонга хос бўлган ўз-ўзига ишониш туйғуси таржимоннинг саркашлик қилишига сабаб бўлади. Таржимон тахминан шундай фикр юритади: тилни жуда яхши биламан, сўз бойлигим ҳам юқори даражада. Чет тилидаги услубни ниҳоятда яхши ҳис қиламан. Матнни бир бошдан таржима қилаверсам, ички туйғуим ҳам йўл кўрсатади.

Дарҳақиқат, баъзида ҳақиқатда ҳам ички туйғу ёрдам беради. Ва бошқалар (ёки таржимоннинг ўзи): “Бу сенбоп матн, қандай таржима қилишни дарров ҳис қиламан”, - дейишади. Бошқа сафар таржима қилишда муқобилларни танлашда адашади. У холда: “Бу сенбоп матн эмас, бундай матнларни таржима қилиш учун туғилмагансан,” – дейишади. Афсуски, етарлича тажрибали бўлмаган таржимонлар ўз жоҳиллиги сабабли бу сафсатага ишонишади. Ҳар қандай матнни таржима қилиш мумкин. Шунчаки, ёмон тайёргарлик кўрган, тажрибасиз таржимонлар бўлади, холос. Аслида, бор-йўғи талаб этиладиган нарса – елкада кўтариб турган нарса хушёр бош бўлса!

Хушёр бош ва ҳаётий тажрибалар ҳар қандай касбдаги юқори малака учун илҳом ва совуққонлик билан ҳисоб-китоб қила олиш (режалаштириш) малакаси зарурлигини кўрсатади. Совуққонлик билан ҳисоб-китоб қила олиш (режалаштириш) малакаси — автоматлаштириш даражасига етказилган сайқалланган касбий кўникмалар бўлса, илҳом (аниқроғи, ижодий интуиция) – касбий кўникмалардан “ўсиб” мукамаллашган, керакли усулларни танлаш, уларни бирлаштириш қобилиятидир. Бу шундай ҳиссиётки, ягона тўғри ечим гўёки ўз-ўзидан, ўйланмасдан пайдо бўлгандек туюлади, аслида эса ҳамма нарса аллақачон анланган бўлади ва таҳлил босқичини ўтказиб юбориш мумкин. Бундай ечимларга етишиш йўлини босиб ўтиш учун баъзи таржимонларга кўп вақт талаб этилади, бошқаларда эса фикр “ярқ” эти миясида пайдо бўлади. Бироқ матн устида бутун диққат-эътиборни тўплаб, “кўмилиб” ишланмаса, бу босқични босиб ўтиб бўлмайди. Агар бу босқич босиб ўтилса, ҳар қандай сўз бошқаларни танлаш учун ишора қилади. Ўшанда ҳақиқатан ҳам таржима илҳом билан туғилаётгандай тасаввур уйғотади.

Совуққонлик билан ҳисоб-китоб қила олиш (режалаштириш) босқичини босиб ўтишга ҳаракат қиламиз, яъни таржимага тайёрланиш учун талаб этиладиган матнларнинг таҳлиliga зарур бўлган асосий аспектларни белгилаб оламиз.

Матн ҳақидаги ташқи таълумотларни тўплаш. Матн ҳақидаги қайси асосий ташқи маълумотларни билиши зарурлиги аён. Уларни келажакда ҳисобга олиш даркор. Булар – матн муаллифи, маннинг яратилиш пайти ва нашр бўлиш вақти, қайси асосий манбадан олинганлиги (газета, журнал, энциклопедия). Ушбу ташқи маълумотлар таржимада нимани тушириб қолдириб бўлмаслиги ҳақида йўлланма беради. Масалан, ўтган асрга тааллуқли матн таржимасида архаизмларни қўллаш, яъни эскирган сўзлар ва синтактик қурилмалар, грамматик шаклларни ишлатиш афзаллигини кўрсатади. Публицистик, илмий-оммабоп матнларда, мемуарлар матнларида эса асл матн муаллифи услубини ҳисоб олиш кераклигини билдиради. Бу белги таржимада инвариантга киритилади. Асосий манба (таржима матни олинган манба) ва таржима қилиниши мўлжалланган матннинг ундаги жойлашиш ўрни қандай матнни ўгиришимиз кераклигини аниқлашга кўмак беради.

Таржима буюртмачисининг хоҳишларини ҳисобга олишни ҳам ташқи маълумотларни тўплаш босқичига киритамиз. Буюртмачига нафақат таржима, балки йўл-йўлакай матн ишлов берилиши – танланган таржима, услубни ўзгартириш, мослаштириш ва бошқалар талаб этилганда, айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Бошқа вазиятлард, таржимондан муқобил таржима (аниқ) таржима талаб этилса, у асл матн типига асосланади.

Манбани ва реципиентни аниқлаш. Матн ким томонидан (кимнинг манфаатлари учун)

ва ким учун яратилганини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Агар матн манбаси ва ўқувчиси нотўғри белгиланса, таржима матнида англашилмовчиликлар юзага келиши мумкин. масалан, расмий хат кўринишидан аниқ муаллиф номидан ёзилган, ҳаттоки хат охирида имзоси ҳам бўлади. Бироқ хат фирма номидан, фирманинг манфаатлари йўлида ёзилган, демак, ҳақиқий манба фирмадир. Энциклопедиядаги мақоланинг муаллифи бор, бироқ ҳақиқий манба таҳририят ҳисобланади. Чунки энциклопедик мақолада акс этган маълумотар инсоният томонидан эътироф этилган, умум томонидан қабул қилинган фикрлардан ташкил топади(масалан, маълум бир шахар, муайян бир олим ёки ёзувчи ҳақидаги мақолага диққат қилинг.).

Реципиентни, яъни матннинг кимга мўлжалланганлигини аниқлаш осонроқ. Бу маълумот асосий манба аннотациясида ёки кириш қисмида кўратилган бўлиши мумкин (китоб бўлса, сўз бошида, журнал бўлса, таҳририят мурожаатида). Бошқа вазиятларда ушбу маълумот кейинги таҳлилларда аниқланади. Бу босқич нима учун керак? Гап шундаки, матннинг кимга мўлжалланганлигини билиш таржима матнида қайси услубдан фойдаланиш учун йўлланма бўлади. Масалан, матн болалар учун кўзланган бўлса, содда синтактик қурилмаларни қўллаш керак, болаларга монанд содда, ёрқин сўзлар, болаларбоп образли сўзларни сақлаб қолиш керак. Башарти матн мамлакатнинг катта ёшдаги аҳолиси учун мўлжалланган бўлса (маиший асбоб учун йўриқнома, энциклопедик мақола), у ҳолда турли синтактик қурилмаларни ишлатиш мумкин, лекин тор мутахассисликка оид сўзлар, шевага оид сўзларни ишлатишдан қочиш керак.

Манба ҳақидаги тўғри тасаввур муҳим аҳамиятга эга. Асосийси, бу тасаввурни нимани беришида: муаллиф номининг кўрсатилиши ҳар доим ҳам унинг индивидуал услубини ифода этмайди. Масалан, кундалик газетадаги ахборот муаллифи номи ҳар доим ҳам кўрсатилиши мумкин, бироқ бунда маълумотни маълум бир масъул шахсга бириктириш учун керак бўлади.

Ахборот таркиби ва унинг зичлиги. Матнга сингдирилган маълумот тури ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир таржимага мўлжалланган матндаги тўрт типдаги ахборотни аниқлаш зарур. Буни расмий хат мисолида кўриб чиқайлик.

Биринчи ўринда матндаги когнитив маълумотни аниқлаш керак. Таржима қилинаётган расмий хатда **когнитив ахборот**, яъни ташқи дунё ҳақидаги объектив маълумотлар борми? Албатта, бор. Бу хат муаллифи, фирмалар номлари, махсулотлар номлари, уларни етказиш муддатлари, етказиш шартлари. Бу маълумотларнинг барчаси хатда ўзига ос шаклда расмийлаштирилади. Биринчи навбатда, улар атамалар – нейтрал маъноли, моносемантик, соҳага доир сўзлар орқали берилади. Бу, таржима учун йўл-йўриқдир! Демак, таржимада бир маъноли муқобиллар ишлатилиши керак. Иккинчи муҳим хусусият: матнда когнитив маълумот ёзма адабий тилда баён этилган бўлади (расмий услуб, илмий услуб – аниқ бир вазиятларда ёзма нутқ меъёрлари турли ном олади, лекин моҳияти, белгилари бир хил бўлади). Асл матнда бу хусусиятни кўриб, таржимада ҳам нейтрал ёзма адабий тил меъёрларига амал қилинади. Агар таржима қилинаётган расмий хатда адресат учун буйруқ, фармойиш, кўрсатма мавжуд бўлса, яъни **оператив (раҳбарлик қилувчи) ахборот** бўлса, унда матн маълум бир тил воситалари билан – буйруқ майлидаги феъллар, зарурият ёки имконият семантикасини билдирувчи феълли қурилмалар, модал сўзлар билан ифодаланади. Таҳлил натижасида бу шакллар аниқланса, таржимада мос келувчи шакллар билан ифодалаш керак.

Энди расмий хатда **эмоционал ахборот**, яъни бизнинг ҳиссиётларимиз учун янги маълумот борми, йўқми, шунга диққат қиламиз. Ҳа, мавжуд. Бу саломлашиш ва хайрлашиш сўзлари, хатда ифодаланган фикр ва баҳо эмоционал ахборот ҳисобланади. Албатта, расмий хатда эмоционал ахборот расмий этикет билан чегараланган, “силлиқланган”. Шу сабабли, шахсий хатда учрайдиган, эмоционал бўёқдор сўзлашув нутқига хос воситалар, масалан, “жуда хурсанд бўлдим”, “чин дилдан табриклайман” каби жумлалар расмий хатда ишлатилмайди.

Демак, таржима учун муҳим қарорга келмаиз: эмоисонал ахборот эмоционал бўёқдор лексика орқали берилади, бироқ бу воситалар расмий этикет доирасида чекланган бўлади.

Ва, ниҳоят, расмий хатда *эстетик ахборот* борми? Бу матн гўзалликни ҳис қилишга имкон берадими? Унда маҳсус воситалар — метафора, рифма, сўз ўйини, ритмика, ғаройиб эрпитетлар борми?

Йўқ, биз эстетик ахборотнинг белгиларини расмий хатни кўрмаймиз.

Демак, расмий хатнинг ахборот мазмунини таҳлил этиш бизни бу матнни қандай қилиш бўйича аниқ хулосаларга келишимизга ёрдам берди.

Таржиманинг амалий тажрибаси шуни кўрсатадики, таржимонга кўпинча турли типдаги ахборотлар аралашган матнларни таржима қилишга тўғри келади. Масалан, рекламада тўрт типдаги ахборот ўзига хос шаклда бириккан ҳолда намоён бўлади. Бунда когнитив ахборот – фирма номи, маҳсулот номи, унинг ўлчамлари ва нархи, оператив ахборот – маҳсулотни сотиб олишга бевосита даъват ёки билвосита – ҳаётнинг янги қадриятларига эга бўлишга чақирик, эмоционал ахборот маҳсулот сифатининг орттирилган ижобий баҳоси, оғзаки сўзлашув нутқида яқин жумлаларнинг янграши, эстетик ахборот – сўз ўйини, қофия, иборалар, қайтариқларнинг қўлланилишида ифодаланади.

Шундай бўлса-да, инсон мулоқотни осонлаштириш учун ўйлаб топган таркибдаги матнлардан ташқари бир типдаги ахборотни етказишга хосланган матнлар мавжуд. Масалан, илмий матн когнитив ахборотни етказишга, маиший мулоқотга оид матн эмоционал ахборотни ифодалашга, бадиий матн эстетик ахборотни акс эттиришга хизмат қилади. Айнан шундай матнлар таржимаси стратегиясини белгилаш таржимонга осон. Бироқ бу матнлар бир типдаги ахборотни тамомила “соф” кўринишда акс эттирмайди. Ҳаттоки, энг илмий матнда ҳам эмоционал ахборотнинг бир қатраси акс этиши мумкин. бироқ шуниси муҳимки, ахборотнинг тури таржимада лисоний воситаларни танлаш учун етакчи рол ўйнайди. Таржима стратегияси деб номланган таржимон амаллари мажмуасини белгилаш учун ҳам ахборотнинг типини аниқлаш зарур.

Матннинг ахборот мазмунини таҳлил этишда таржима учун муҳим ўрин тутадиган ўлчам – **матннинг зичлиги** ўлчам мавжуд. Турлим матнларни кўздан кечирар эканмиз, масалан, энциклопедик мақолаларда кўплаб қисқартмалар ишлатилади, синтактик қурилмаларда иккинчи даражали бўлақлар тушириб қолдирилади ва ҳоказо. Ушбу ҳолат матнда ахборот зичлигининг ортиқлигини билдиради ва таржимада буни ифодалаш учун ўхшаш воситаларни қўллаш кераклигига ишора қилади. Қайд этиш керакки, ахборот зичлигининг ортиқлиги фақат когнитив ахборот турига хос, бироқ ахборот зичлигининг ортиқлиги (масалан, қисқартмалар) бадиий матнда қўлланилиши ҳамда бу восита эстетик ахборот кўрсаткичи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Коммуникатив вазифа. Матннинг ахборот мазмуни таркиби аниқлангач, кейинги босқичга қадам қўйиш керак – матннинг коммуникатив вазифасини белгилаб олиш. Бу вазифа ҳар хил бўлиши керак: янги муҳим маълумотларни етказиш, ўзининг ҳақлигига ишониш, алоқа ўрнатиш ва ҳоказо.

Кўпинча коммуникатив вазифалар уйғунликда ифодаланади: янги маълумотларни хабар қилиш ва уни сотиб олишга ишонтириш, айни пайтда матннинг тузилиши орқали завқ, қониқтириш ҳосил қилиш (реклама). Бу вазифаларни белгилаб олиш таржимонга таржимадаги асосий белгиларни ажратиб олишга ёрдам беради.

Нутқий жанр. Юқорида баён этилган таржима олди таҳлилларининг аспекти матннинг қандай шакллантирилганлиги ҳақида тўлиқ тасаввурни уйғотмайдию агар матннинг қайси нутқий жанрга тааллуқли эканлигини белгиласак, якуний тасаввур ҳосил қилинади. Инсоният матнларнинг ўз тарихи, ўз анаъаналарига эга бўлган турғун типик шакллари ишлаб чиққан. Қайд этиш керакки, бу типки шакллар, айрим истисноларни ҳисобга олмаса, байналминал характерга эга, яъни маълум бир тилга боғлиқ эмас. Зеро, таржима олди таҳлили ҳар қандай тил учун жорийдир айтайлик, Интервью ёки илмий маъруза нутқий жанри ўзбек тилида ҳам, турк, япон тилларида ҳам бир хилда шакллантирилади. Нутқий жанрлар билан функционал стилистика шуғулланади, шунинг учун таржимон бу соҳа ва нутқий жанрлар билан алоҳида танишиб чиқиши лозим.

Нутқий жанрнинг таржима олди таҳлилларида аниқланган барча хусусиятларининг барчасини таржимада ҳисобга олиш шарт эмас. Масалан, таржимоннинг қўлидан таржимада

матн абзасларини ўзгартириш, монологни диалог билан алмаштириш, учинчи шахс тилидан қилинган баённи биринчи шахс баёнига ўтказиш келмайди. Бироқ буларнинг барчаси биргаликда нутқий жанр тизимини ташкил этади, ҳамда бу тизимдан таржимада нимани (қайтариқлар, эмоционал бўёқдор лексика ва бошқаларни) ифодалашни билиш учун айна тизимни тўлалигича билиш керак.

Оғзаки таржимада таржиман таҳлили. Оғзаки таржимада вақт таҳчиллигига қарамай, бу вазиятда ҳам таржимон маълум бир стратегия асосида иш қўради. Мазкур стратегияни белгилаш учун ҳам олдин муайян таҳлилларни амалга ошириш керак. Чунки таржимани бошладан аввал, матнни бевосита қабул қилишдан олдин, таржимон матн ҳақидаги бошланғич маълумотларни олади. Буюрмачидан олинган бу бошланғич маълумотларга таянган ҳолда таржимон матннинг мураккаблиги даражаси, хусусиятлари, атамалар мавзуи, таржимада қайси усулларни қўллаши ҳақида маълум бир хулосага келади. Булар оғзаки матннинг таҳлили ҳисобланади. Бу таҳлил таржима иши бошлангунича бажарилади ва таржима жараёнида давом эттирилади. Оғзаки матн таҳлили алоҳида вақтни талаб этмайди, малакали таржимонда бу амалнинг ижроси автоматлашган бўлади.

Оғзаки таржимадаги матн таҳлили ёзма матн таҳлили схемасига ўхшайди, фақат оғзаки матнда ўзига хос етакчи белгиларнинг турли-туманлиги чекланган бўлади ҳамда вақт таҳчиллиги асосида бажарилганлиги сабабли инвариантни сақлаш даражасининг паст бўлишига йўл қўяди.

Ҳар қандай вазиятда манба ҳам, реципиент ҳам аниқ бўлиши керак. Манба ахборотни хабар қилади ва ўзи тақдим этаётган инсонлар гуруҳи номидан фикр юритади. Мисол учун, радио орқали етказилаётган ахборот ахборот агентлиги номидан етказилади ва айна пайтда ҳукуматнинг нуқтаи назарига мувофиқ бўлиши ёки зид келиши мумкин. расмий нутқ ижтимоий ташкилот номидан, ҳамкасблар жамоаси номидан жаранглаши мумкин; Интервьюни банк директори, спортчи, сиёсатчи ва бошқалардан олиш мумкин. Манбани тўғри белгилаш матнда қўлланиладиган лисоний воситаларни, биринчи навбатда лексиканинг мавзуйий йўналишини аниқлашга кўмак беради.

Интервью жанрида манбани тавсифлаш мураккаблашади, чунки манба нафақат гуруҳ вакили сифатида, балки шахс сифатида иштирок этади. бу ўзига хос лисоний воситалар қўлланилишида (адабий тил меъёрларидан четга чиқиш, қутилмаган лексиканинг ишлатилиши, матнда ортиқча аллюзияларнинг ишлатилиши ва б.) намоён бўлади. Таржимон эса таржимада бундай лисоний воситалар учрашини билиши керак.

Оғзаки матн ёзма матнга қараганда реципиентга – тингловчига кўпроқ мослашган бўлади. Агар тингловчилар маълум бир соҳа бўйича мутахассислар бўлса (масалан, қурувчилик, сувни тозалаш мосламалар соҳаси бўйича), матнда касбий малаканинг юқори даражасига мўлжалланган ўзига хосликлар учраши мумкин. Ахир ушбу йўналишдаги илмий мақоланинг ёзма матнини қабул қилишда биз маълумотномалар, луғатлар ёрдамида етишмаётган билимларимизни тўлдиришимиз мумкин, оғзаки таржимада эса бу билимларни биз тайёр ҳолда, актив луғат захирамизда сақлашимиз даркор. Бошқа тарафдан, оғзаки матнни етказишдаги мимика ва оҳангдаги эмоционал ахборотнинг мавжудлиги таржимонга матн мазмунини осонроқ қабул қилишига ёрдам беради.

Демак, таржимон таржима тингловчиларининг ўзига хос хусусиятларини тахминан белгилаб олиши керак.

Кейинги навбатда мазкур матннинг коммуникатив вазифаси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Бу оғзаки таржиманинг учинчи босқичидир. Матн жанрларига мувофиқ равишда таржимон қўйидаги типик ҳолатларга дуч келиши мумкин. ахборот етказувчи хабарнинг вазифаси манба нуқтаи назари асосида когнитив маълумотни етказишдан иборат. Расмий нутқнинг вазифаси ҳам ахборот етказиш вазифаси бор, ҳам оператив – раҳбарлик қилиш вазифаси бор, чунки эмоционал воситалар тарафдорларни жалб қилишга хизмат қилади. Интервьюда қайд этилган вазифаларга реклама қилиш вазифаси ҳам қўшилади.

Манба, реципиент, коммуникатив вазифа аниқланган, таҳлилнинг тўртинчи босқичида таржимон мазкур жанрдаги матн таржимасида қўллайдиган аниқ лисоний воситаларни

танлаши керак бўлади. Биринчи уч босқичда матн спецификаси ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилинган, бу вазифани адо этиш қийин эмас, бироқ вақт таҳчиллигини эътиборга олсак, бу пайтда таржимон бўлажак матнни кўз югуртириб, мавзуини билиши ва таҳлилни амалга ошириши керак бўлади. Қайд этиб ўтиш керакки, таржима сифати кўп ҳолларда таржимоннинг таржима олди таҳлилинини нечоғлик билишига боғлиқ бўлади. Такроран таъкидлаш керакки, етакчи лисоний воситалар мажмуи деярли ҳар доим барқарордир.

Асосий лисоний воситаларга тўхталиб ўтамиз. Барча жанрлар учун таржиманинг доминанти тил адабий меъёрининг оғзаки кўриниши фон вазифасини ўтайди. Оғзаки ахборот етказиш кўзланган матнда содда синтаксис, эргашган қўшма гапларнинг чекланган миқдорда ишлатилиши, атоқли отлар, географик жой номларининг ниҳоятда кўп ишлатилиши, миқдорни билдирувчи ахборотнинг кўплиги, тор соҳага доир атамаларнинг йўқлиги, “силлиқланган” эмоционалликнинг асосан сўз тартиби, баҳоловчи эпитетлар воситасидаги ифодаси.

Интервьюларда адабий меъёрдан четга чиқиш кўпроқ бўлади, рақамли ахборот камроқ ишлатилади, баъзида махсус атамалар ва экзотизмлар қўлланилиши кузатилади (бу тушунчалар албатта изоҳланади). Эмоционалликни ифодаловчи воситалар ахборот матнлаорига қараганда кўпроқ бўлади. Қайд этилган воситаларга иборалар, иқтибослар, мақоллар ва маталлар қиради. Мураккаб синтактик қурилмалар учрамайди. Саволлар ва жавоблар мазмуний яхлитликка эга бўлади, баъзан эса синтактик бутунликни ташкил этади. Таржимонга аввалги луқмаларнинг мазмуни ва тузилишини хотирада сақлаб туришига тўғри келади. Бу типдаги матнларда нотикнинг индивидуал услуби муҳим рол ўйнаши мумкин.

Расмий нутқда етакчи лисоний белгиларга қуйидагилар қиради: адабий тил меъёрларига етарлича қатъий амал қилиш; матн боши ва охирининг анаъанавий қолипларга эгаллиги, иборалар, иқтибосларнинг фаол ишлатилиши, матн синтаксисига таъсир кўрсатувчи риторик услублар, риторик сўроқ гаплар ва ундовларнинг ишлатилиши, лексик ва синтактик такрорлар воситасида мураккаб қурилган риторик период, метафора, қиёлаш, эпитетлар, замон шаклларнинг алмашиниши ва ҳоказо.

Муҳокамалар ва мунозаралар учун ҳам ўзига хос лисоний воситалар ишлатилади. Одатда бу синтактик жиҳатдан мураккаб бўлмаган, тасодифий тарзда шаклланадиган гаплардан ташкил топади. Мавзуга дахлдор тарзда тор соҳага доир атамалар ҳам учрайди. Таржимонга бундай матнлар таржимасида – муҳокама жараёнида ихтилоф келиб чиқса, тўсатдан пайдо бўладиган эмоционал воситаларнинг кўп ишлатилишига тайёр бўлиши керак.

Декларация ёки манифест — шунда жанрки, унда эмоционал бўёқ адабий тил меъёрлари доирасида бўлади, юқори услубга хос чекланишлар, архаик сўзлар ва юқори усулбада қўлланиладиган нутқий қурилмалар қолиплари ишлатилади. Бу типдаги хужжатлар ҳуқуқий мавқега эга бўлганлиги сабабли ҳуқуқий атамалар ҳам кенг қўлланилади, манифест одатда қатъий композицион тузилмаган эга бўлиб, унинг алоҳида парчалари сарлавҳаланган бўлади ва қонун моддаларига ўхшаб расмийлаштирилади.

Таҳлилнинг охири босқичида қайд этилган белгиларнинг қайсилари инвариантга хослиги, улар таржимада қандай воситалар орқали ифодаланиши мумкинлиги ҳақида хулоса қилиниши керак. Масалан, атоқли отлар, географик номлар, ташкилот ва муассасалар номлари бир маъноли муқобиллари орқали, иборалар имкон қадар айнан шу даражадаги семантик боғлиқликка эга бирикмалар ёки семантик эквивалент сўзлар орқали берилиши керак.

Таржимоннинг касбий маҳоратининг замонавий даражаси оғзаки нутқ таржимасида матн муаллифи индивидуаллигини сақлаб қолишни талаб этади. вақт таҳчиллини вазиятида бу – ўта мураккаб вазифа. Агарда таржимон машҳур нотик билан ишласа, унинг услубини яхши билса, ёки олдиндан муаллиф услубини ҳақида маълумот олиш имконига эга бўлса, яхши. Нотик севимли нутқ ўрамларидан, образлар тизимидан фойдаланади, уларнинг нутқидаги нуқсонлар ҳаммага маълум бўлади. Таржимон уларни нафақат таниши, балки ушбу услубларнинг етакчи характеристикаларини ҳам билиши керак. Бироқ нотик нутқнинг

индивидуал хусусиятлари таржима жараёнида аниқланса, қийинчилик туғилади. У ҳолда таҳлил этиш кўникмаси ҳам нотик нутқининг барча жиҳатларини етказа олмайди, улар таржимада “заифлашиб” намоён бўлади.

Назорат учун саволлар:

1. Услуб ва матннинг ўзаро муносабати
2. Нутқий услублар
3. Бир-бирига ўтувчи ёки периферик услублар
4. Таржима матнлари таснифи масаласи
5. Сўзлашув матнлари таржимаси
6. Расмий иш матнлари таржимаси.
7. Ижтимоий-информатив матнлари таржимаси
8. Илмий матнлар таржимаси
9. Бадиий матнлар таржимаси
10. Диний матнлар таржимаси

Адабиётлар:

1. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Курс лекций. М: Изд-во «ЭТС», 1999.
2. Комиссаров В. Н. Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе). М.: Междунар. отношения, 1973. С. 186.
3. Виноградов В. С. Введение в переводоведение. — М., 2001.
4. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. —Т.: Фан, 2005. -224б.
5. Латышев Л. К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., 1988.

5-Мавзу: Таржима босқичлари ва таржима турлари Режа

1. Таржима жараёни.
2. Таржима босқичлари.
3. Таржима турлари.
4. Таржимани моделлаштириш муаммолари.
5. Таржима услубларидан тўғри фойдаланиш.

Калит сўзлар: Матнни қабул қилиш ва қайта тиклаш таржимонлик фаолиятининг босқичлари сифатида. Таржима босқичлари. Таржима жараёни қабул қилиш босқичи (сикли). Матн рецепцияси. Таржимагача бўлган қабул қилиш. Таржима пайтида маълум бир сўзлар, гаплар, жумлалар, абзасларни бевосита қабул қилиш босқичи. Матнни қайта тиклаш босқичи. Қайта ифодалаш ва идентификациялаш босқичлари. Таржимани моделлаштириш муаммолари. Таржима моделлари. Таржима моделларини таснифлаш. Ситуатив-денотатив модел, трансформацион модел ва семантик модел. Таржима турлари. Трансформация. Транскрипция. Генерализация. Антонимик таржима.

Матнни қабул қилиш ва қайта тиклаш таржимонлик фаолиятининг босқичлари сифатида. Таржима жараёни нутқнинг инсон онгида туғилиши каби ҳали ҳам сирлигича қолмоқда. Аммо таржима жараёнида икки босқичли иш бажарилиши кундай равшан. Биринчи босқич чет тилидаги матнни англаш жараёни билан, иккинчи босқич бу матнни она тилида қайта тиклаш жараёни билан боғлиқ. Шунини эътироф этиш керакки, биринчи босқич онгнинг аналитик ишига, иккинчи босқич фақат синтезга асосланади, дейиш нотўғри. Аслида ҳар бир босқичда онгнинг билиш ва яратувчилик фаолияти анализ ва синтезсиз ишламайди. Инсон билиш жараёнининг мазкур самарали воситаларининг диалектик бирлиги чет тилидаги матнни англаш босқичида ҳам, уни таржима тилида тиклаш жараёнида ҳам кузатилади.

Таржима босқичларини бадиий асар таржимаси мисолида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ, чунки уларда таржимон фаолияти мураккаблиги ва ўзига хослиги нисбатан тўлиқ намоён бўлади.

Таржимани қабул қилиш деб номланган биринчи босқич (сикл) анчайин мураккаб босқич бўлиб, мия ва ҳис-туйғу аъзоларининг анализ ҳамда синтез билан шуғулланувчи турли кўринишдаги ва шаклдаги фаолиятига асосланган сенсор фикрий жараён. Бу босқичда таржимон асл матнни тўлароқ англашга ҳаракат қилади, айниқса, бадиий ва публицистик матнларнинг эстетик қиймати, китобхонга таъсир кўрсатиш характерини англаши ва ҳис қилишга уринади. Таржимоннинг зийрак рецептор бўлиши керак. У нафақат матнни англаши, балки образли ва эмоционал таъсирни қабул қилиши керак.

Аммо бу муаммо таржима назариясида ҳали илмий асосланмаган, шу билан бирга, деқват таржима кўпинча асарни нафақат рационал қабул қилиш, балки эмоционал баҳолаш омилларига ҳам боғлиқ бўлади.

Матн рецепцияси турли шахсларда бир хил бўлиши мумкин эмас, чунки ҳар бир рецептор бетақдор ўз индивидуаллигига эга инсондир. Билимлар тажрибалар захираси, мушоҳада юритиш ва ҳис қилишдаги ўзига хослик, таълим ва тарбия, бадиий дид ва қизиқишлар, она тилини билиш даражаси, шахсият ва дунёқарашни шаклланишидаги ўзига хослик ва бошқалар ҳаттоки эгизакларда ҳам айнан бир хил бўлиши мумкин эмас. Лекин, масалан, бадиий асарни қабул қилишдаги нисбий тенглик турли инсонларда кўпинча мос келиши мумкин ҳамда айни бир ижтимоий гуруҳга вакилларида бундай яқинлик даражаси юқори бўлади.

Таржимон рецептор сифатида матннинг ғоявий ва эмоционал ғоясининг бор юкини объектив қабул қилишга ёрдам берадиган эстетик қабул қилувчанлик ва билимларнинг ниҳоятда юқори даражасига эришиши керак.

Агарда таржимон чегараланган билим захирасига эга бўлса, эмоционал ҳиссиётчанлик заиф шаклланган бўлса, таржимоннинг асл матнни қабул қилиш даражаси ҳам паст бўлиши

мумкин. Агар таржиман бундай маънода “оқсамаса”, у ҳолда асл матнни қабул қилиш нисбатан тўлиқ бўлади. Бу жараённинг индивидуал-шахсий хусусиятлари ва матнни қабул қилиш даражасидаги тафовутларда бир асарнинг айна бир пайтда турди ва бир-бирига муқобил бўлган таржималарининг пайдо бўлиши сабабларидан бири яширинади.

Таржиманинг ҳар бир типи ва кўринишида мазкур қабул қилиш босқичи ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Гап бадий асарлар таржимасининг биринчи босқичи ҳақида кетар экан, у камида яна икки босқичга бўлинишини қайд этиш даркор: таржимагача бўлган қабул қилиш, яъни бадий асарни биринчи (баъзан иккинчи ўқишда) англаш босқичи – бунда таржимон асарни чуқур тушуниши, “ҳис қилиш”и, унинг бадий қийматини билиши, услубий ўзига хослигини белгилаши керак, асл таржимонлик қабули бўлган бу босқич, яъни таржима пайтида маълум бир сўзлар, гаплар, жумлалар, абзасларни бевосита қабул қилиш босқичи.

Қабул қилишнинг иккинчи босқичида асл матнни таржима матнида қайта тиклашдан олдинги жумлама-жумла рецепцияси рўй беради, яъни таржимон асл матндаги ҳар бир гапнинг маъноси, ахборотнинг алоҳида унсурлари (сўз ва сўз бирикмалари) маъносини қабул қилиб, уларни анализ ва синтез қилади. Ҳаттоки синхрон таржимада маъруза сўзма-сўз, сўз бирикмасима-сўз бирикмаси, яъни бўлак-бўлак шаклда ўгирилишига қарамай, таржимон гапни тушунгач, сўзларни бир блокка тўплаш ва асл матн маъносига мос равишда тахрир қилиш имконига эга бўлади²⁵.

Бадий асар таржимони учун қабул қилиш босқичида нафақат матнни тушуниш, балки сўзлар билан “чизилган” образлар ва вазиятларни кўриши ҳам керак. Мулоқот қатнашчилари ўзларига яхши маълум бўлган аниқ мавжудотлар, нарсалар ёки объектлар ҳақида сўз кетсагина, уларнинг мазмуни аниқ мълочлар билан тўлдирилади. Нутқ эгаси ва тингловчи онгида аниқ тасаввурлар ва образлар юзага келади. Китобхон ўзига таниш бўлган нарсалар ҳақида ўқиганида, уларни тасаввур қилиши осон бўлади. Қолган вазиятларда китобхоннинг тасаввури бирмунча мавҳум бўлади. Агар бирорта матн “Хонада стол турибди” гапи билан бошланса, “хона” ва “стол” умумий тушунча сифатида қабул қилинади. Китобхонлар бу “хона”ни ва “стол”ни кўришмайди, балки ўзларининг тасаввурларидаги бирорта хона ва столни хаёл қилишади. Башарти бундай контекстларни ҳар доим образли ифодаланса, бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш имконсиз бўларди. Сўз орқали ифодаланган объектни кўришга асосланмаган тушунчавий қабул қилиш халқларнинг маданиятлари, этнографик хусусиятлари ва ижтимоий тузилмаларига кўра тамомила фарқли бўлган тиллардан таржима қилиш имкониятини яратади.

Бадий асарда ёзувчи кўпинча тасвир объектини батафсил тавсифлайди, бунда персонаж образини чизади, воқеа жойи, ҳолатини ёритади, пейзаж ва интерерга оид унсурларни киритади ва ҳоказо. Масалан: «В центре большой, светлой, в два окна комнаты с высокими потолками стоял черный прямоугольный стол на резных ножках.» бу матн нафақат тушунчавий, балки образли қабул қилинади. Таржимон чизилган манзарани кўради, хона ҳам, стол ҳам ёзувчи қалами остида нисбатан аниқ шаклга киради. Асар қахрамонларининг ҳар қандай тавсифи, воқеа жойи, табиат ҳодисаси, пейзаж тасвирлари ва бошқалар – буларнинг ҳаммаси уларни аниқлаштиш ва индивидуаллаштириш воситаси бўлиб, рецептор онгида матннинг образли англанишига сабаб бўлади. Тавсифни деталлаштириш орқали ёзувчи уларни индивидуаллаштиради. Албатта, бу индивидуаллаштиришда умумлашмалар ҳам кўп бўлади. Ёзувчи типиклаштиради, реал воқеликда кўплаб шаклларда намоён бўлган ҳодисаларни бир ягона образга бирлаштиради. Бу образ мазкур асарнинг бадий воқелигида ягона ва тақрорланмасдир.

Бадий асардаги маълум бир гап мазмуни таржимон томонидан қабул қилинса ва у нафақат моддий, балки маънавий моҳият шаклида, яъни мушоҳаданинг бирликлари - тушунча, фикр ва бошқалар, тасаввурлар ва ҳиссиётлар шаклига кирса, таржима жараёнининг иккинчи босқичига ўтилади. Иккинчи босқичда таржима тилида асл матндан

---

²⁵ Чернов Г. В. Теория без эксперимента и эксперимент без теории // Тетради переводчика, № 10. М., 1973. С. 104.

англанган жумлалар қайта тикланади. Ва таржимон онгида яна фикрни мушоҳада этиш доирасидан бошқа моддий шаклга ўтказиш билан боғлиқ мураккаб анализ ва синтез жараёнлари рўй беради. Иккинчи босқич икки даврдан иборат: қайта ифодалаш ва идентификациялаш.

Таржима қилинаётган гапга сингдирилган семантик ва эмоционал-экспрессив ахборотни англаб олган таржимон уларнинг ташиётган бутун “юк”ини сақлашга уринган ҳолда таржима тилининг моддий бирликлари орқали тиклайди. Баъзиларнинг айтгани каби асл жумладаги ҳар бир сўз ёки сўз бирикмасининг муқобилини изламайди, балки унинг мазмунини “қайта ифода этади”. Ҳар бир тилда гапнинг мазмуни унинг таркибидаги сўз ва сўз бирикмлари асосида шаклланади, чунки дунё тиллари ўртасидаги лексик, грамматик, стилистик муқобилликларнинг мавжудлиги объектив, универсал далил бўлиб, асл матн ва таржима матнини солиштириш оқибатида биринчи навбатда лексик муқобилликлар қўзғатиланади. Бу ҳолат эса гўёки ҳар қандай таржима лексик муқобилликларни аниқлаш орқали амалга оширилади, деган фикрнинг туғилишига олиб келган. Устига-устак, ёзма таржима одатда жумлама-жумла амалга оширилади, оғзаки таржимадан фарқли ҳолда ёзма таржима учун бемалол вақт ажратилади. Ёзма таржиманинг моддий қайд этилганлиги уни исталган пайтда ўқиш, қайта қайта мурожаат қилиш имконини берадики, бундай имконият оғзаки таржимада бўлмайди. Бу ҳолат таржима жараёнининг қайта ифодалаш босқичида доима икки матнни – ўзгармас асл матн ва туғилаётган таржима матнини солиштиришга кўмак беради.

Бироқ амалиётда қайта ифодалаш босқичидан кейин таржиманинг бадиий идентификациялаш, яъни таржима матнини қайта ишлаш босқичи келади, бу босқич натижасида асл матнга мазмуний, функционал-услубий ва ғоявий-бадиий мазмунига кўра айнан муганосиб бўлган бадиий асарнинг яратилишига олиб келади. Мазкур босқичда асл матн билан таржима матнидаги гаплар, абзаслар солиштирилади, таржима матнида тушириб қолдирилган ахборотни аниқлашга мақсадида таржимага баҳо берилади. Айнан шу пайтда “зарур сўз”ни топиш, функционал-услубий ва жанрга оид муқобилликларни аниқлаш, реалаялар ва сўз ўйинларини ифодалаш, таржиманинг сўнги таҳрири масалалари билан “таржима қийинчиликлари” туғилади. Асл матннинг ҳажми, лисоний ва адабий мураккабликлари, хусусан, таржимоннинг тажрибаси ва маҳоратига боғлиқ равишда давом этадиган бу даврда қўлёзма устидаги иш якунланади. Қайта ўқишлар натижасида айрим кичик ўзгартиришлар киритилади. Албатта, ҳар бир таржимоннинг фаолияти натижасида ўзига хос таржима услуби ишлаб чиқилади, лекин у ҳам юқорида қайд этилган таржима босқичларини четлаб ўта олмайди. Зотан, уларда таржима жараёни инсоннинг онгли фаолиятининг кўринишларидан бири объектив инъикос этган.

Таржимашунослик соҳасининг тузилмасига қуйидагилар киритилади:

Барча фанларни назарий ва амалий фанларга таснифлаш мумкинлиги маълум бу фанлар ўртасидаги фарқ назария ва амалиётнинг ўртасидаги ўзаро муносабатга асосланади. Одатда таржимашунослик амалий тилшуносликнинг бир қисми сифатида изоҳланган. Бироқ бу муносабатни асосли дейиш қийин. Таржимашунослик соҳасининг таркибини мустақил илмий йўналиш сифатида қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Таржиманинг умумий назарияси тиллараро мулоқотнинг энг уммумий масалалари билан шуғулланади ва сўзсиз назарий фанларга тааллуқли бўлади. Бу соҳанинг вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин: таржимашуносликка оид универсалаяларни ўрганиш, таржима ёрдамида амалга ошириладиган икки ёки кўп тилли мулоқотнинг моҳияти ва хусусиятлари ҳақидаги илмий концепсияни яратиш.

Таржиманинг хусусий назарияси асосан таржимачилик фаолиятининг амалий аспекти билан шуғулланади. Шу маънода, В.А.Звягинсевнинг эътирофига кўра, таржима «хусусий фаразлар ҳам, кенг миқёсдаги назарий қарашлар ҳам текширувдан ўтадиган эмпирическим полигон – тажриба майдонидир». Таржимага ўқитиш, таржима танқиди, таржимачиликнинг турли ёрдамчи воситаларини ишлаб чиқиш каби вазифалар ҳам амалий таржимашунослик зиммасига юклатилади.

Таржиманинг махсус назарияси таржима фаолиятини асл матндаги ахборотни намоён

этиш – қабул қилиш ва таржимани шакллантириш шарт-шароитларини ўрганади. Айни махнода ёзма таржимани мисол қилиб келтиришимиз мумкинки, бунда асл матнга қайта-қайта мурожаат қилиб, асл матн ва таржима матнини солиштириш мумкин. Оғзаки таржимада матнлар ҳам оғзаки кўринишда бўлиб, асл матнни фақат бир марта эшитиш мумкин. Ўзгарувчан таржима шакллари бўлиши мумкин, яъни оғзаки таржима ёзмага, ёки аксинча, ёзма таржима оғзакига ўтиши мумкин. Бундан ташқари, оғзаки таржима икки хил – тадрижий ва синхрон таржима шакллари бўлинади.

Тадрижий таржима. Оғзаки таржиманинг бу кўринишида таржимон одатда сўзлаётган одам нутқини - таржима қилинаётган матнни кичик нутқ бўлақларига бўлиб тингловчиларга ўгириб беради. Таржима қилинаётган бўлақларнинг ҳажмига кўра оғзаки таржима абзас-жумлалари ва таржимон қайдларини татбиқ этиш орқали Тадрижий таржима қилиш таснифланади. Абзас-жумлалари таржимада таржимон нутқнинг қисқа бўлақлари билан ишлайди, шунинг учун талаффуз қилинаётган нутқ бўлагини хотирасида сақлаб туриши, ҳеч қандай қайдларсиз таржима қилиши мумкин. Қайдли Тадрижий таржимада талаффуз қилинаётган нутқ бўлақлари ҳажми анчагина ортади, таржимон натижада таржима қилинадиган ахборотни қайд этишининг махсус тизимидан фойдаланишга ўтади. Бу махсус қайд тизими “универсал тез ёзув” деб номланади. Ҳозирги даврда универсал тез ёзувлар мавжуд эмас, ҳар бир таржимон ўз қайдлари тизимига эга.

Оғзаки таржима икки томонлама (агар таржима икки тилдан амалга оширилса) ва бир томонлама таржимага бўлинади. Синхрон таржима сўзловчи, маърузачи сўзлаши билан деярли бир пайтда параллел равишда таржимон эшитаётган матнни ўгирадиган таржима тури (кўп тилли форумлар, халқаро конференциялар).

Таржима қилинаётган матнларнинг мавзуй ва функционал-услубий хусусиятларига кўра ижтимоий-сиёсий, илмий-техник, бадиий таржима турлари ажратилади. Ҳозирги вақтда таржиманинг янги кўринишлари пайдо бўлмоқда, масалан, теле-радио кўрсатувлар, филмлар, рекламалар таржимаси. Таржима “табиий таржима” ва “машина орқали қилинган таржима”га ҳам бўлинади. Афсуски, ҳозирги вақтга қадар, таржимашунослик соҳасининг типологик таснифи терминологиясида яқдиллик йўқ. Баъзи олимлар “шакл” деб номлаган тушунчани бошқалар «тур» ёки «тип» ёхуд «кўриниш» деб номлашлари маълум даражада чалкашликка сабаб бўлади.

Шу тариқа, таржимашунослик назарий, фундаментал илмий фан сифатида тиллараро мулоқотни ўрганади. Бунда аниқ тиллар жуфтлиги ёки бир неча тиллар доирасидаги аниқ шароитлардаги таржимачилик фаолиятини амалга оширишнинг амалий вазифаларини эътиборга олмаслик талаб этилади. Чунки мазкур вазифалар таржимашуносликнинг амалий фан сифатидаги вазифалари сирасига киради.

Таржимашунослик соҳасининг бундай таснифи назарий ва амалий фан сифатидаги таржимашунослик ўртасида алоқа йўқ, дегани эмас, балки, аксинча, мазкур йўналишлар ўртасида узвий алоқа мавжуд.

Таржималарни таснифлаш муҳим аҳамият касб этади. Чунки таржимашунослик типологиясининг тўғри ечими назарий таржимашуносликнинг ҳам, амалий таржимашуносликнинг ҳам долзарб ва муҳим масалаларини илмий-назарий ёритиш вазифасини самарали бажаришга кўмак беради.

Биз аввал ҳам таржима қилишга туғма истеъдоди бўлган, таржима назарияси ва амалиёти йўналиши бўйича махсус таълим олмаган, аммо икки тилни шу даражада биладики, бемалол бир тилдаги гапларни иккинчи тилда коммуникатив жиҳатдан тенг мавқели қайта тиклаб бера оладиган одамлар ҳақида гапириб ўтдик. Шубҳасиз, кўп вазиятларда “табиий таржима” малакали таржима талабларига жавоб бермаслиги, асл матнга яқин таржимани ифодаланиши мумкин. Юқори савиядаги таржимага эришиш учун эса мақсадли таълим ёки узоқ муддатли таржимонлик фаолияти натижасида яратиладаган ўзига хос таржима малакасини шакллантириш талаб этилади. Табиий таржима кўринишидан таржимон малакасининг ривожини учун замин бўлиб хизмат қилади, лекин айрим вазиятларда табиий таржима кўникмалари унинг шаклланишига маълум маънода қаршилик қилади. Малакали таржимон компетенциясини яратиш жараёнида ўзига хос тарзда тилларни

эгаллаган шахс пайдо бўлади. Тил бўйича мутахассис ва тилни билувчи таржимон ўртасида маълум даражада тафовутлар бўлиб, у нутқий мулоқотнинг барча асосий аспектида – лисоний, матнни шакллантирувчи, коммуникатив, шахсий ва касбий техник йўналишларда кўзга ташланади. Ва авваломбор таржимон компетенцияси спецификаси ҳақида сўз юритишдан олдин ҳар қандай коммуникациянинг, у бир тилли ёки икки тилли мулоқот бўлишидан қатъи назар, мазкур аспектида тавсифлаш зарур.

Таржима жараёни моделлари

Кейинги йилларда таржимани жараён сифатида тавсифлаш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилди. Уларнинг барчаси фаразий, тахминий характерга эга, чунки инсон онгида бир тилдаги матннинг бошқа бир тилда ифодалаш чоғида қандай ҳодисаларнинг рўй беришини фанларнинг замонавий тараққиётида ҳам изоҳлаш имконсиз. Эҳтимол, келажакда турли илмий фанларнинг мутахассислари хатти-ҳаракатлари билан бош мия фаолияти махсули бўлган таржимани сири аниқланади. Бу сири очишга олий нерв фаолияти физиологияси, биокимё, психофизиология, физика ва бошқа фанлар мутахассислари уринишмоқда. Тилшунослар томонидан таклиф этилган таржима жараёни моделлари таржимонларнинг фаолиятини кузатиш ва ўрганиш натижаларига асосланган. Мазкур назарий фаразларни далиллар асосида ўрганиш имконияти туғилганида, айрим фаразий тузилмалар нотўғри ёки янглиш эканлиги маълум бўлади. Бу фикрлар албатта таржима жараёнини моделлаштиришдан бош тортиш керак, дегани эмас, балки бу каби қурилмалар ва тавсифларнинг янада асосланган далилланган ёндашувларини яратиш заруриятини таъкидлайди. Таржима жараёнининг нисбатан кенг тарқалган фаразий моделларига қуйидагилар киради: ситуатив модел, семантик модел, трансформацион модел, семантик-семиотик модел, қонуний муқобиллар модели, коммуникатив-функционал модел, информатив модел, муқобиллик сатҳлари назарияси ва бошқалар. Қуйида бу моделларнинг энг кенг тарқалганларига қисқача тўхталиб ўтамиз²⁶:

А. Ситуатив (денотатив) модел қуйидаги далилга асосланади: асл матн ва таржима матнларнинг ўзгармас (инвариант) асоси сифатида бу бирликларнинг воқеликнинг нарса-ҳодисалари билан ўзаро алоқадорлиги, яъни тилшуносликда “денотат” ёки “референт” деб номланувчи тушунчалар билан ўзаро муносабати олинади. Денотатларнинг бутун ҳажми инсоният учун ягонадир. Маълум бир предметли вазиятни, мулоҳазани, пировард-натижада реал воқеликни акс эттирувчи ҳар қандай матн турли-туман денотатларга ўзаро муносабатда шаклланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, таржима денотатларнинг, яъни сўзларнинг моддий белгилари алмашинуви жараёни, бир тилдаги белгиларни, иккинчи тилдаги айни денотатларга мос келувчи белгилар алмаштириш жараёни сифатида тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, таржимон вазият ва мулоҳазаларни бир моддий шаклда қабул қилади ва бошқа бир моддий шаклда етказиб беради, денотатлар эса ўзгаришсиз қолади. Аммо, айрим денотатлар таржима тилида бўлмаслиги мумкин. У ҳолда таржимон таржима қилтинатган матн мазмунини сақлаб қолиш ва акс эттирилган вазиятни тўғри тавсифлаш учун бошқа таржимонлик услубларига мурожаат қилади. Таржима жараёнининг денотатив шарҳи кенг тарқалган, бироқ бу моделга қарши чиққанлар ҳам оз эмас, шунингдек, бу моделнинг тушунтириш имкониятлари чекланган.

Б. Таржима жараёнининг семантик модели тилнинг мазмуний бирликлари компонент таҳлили ва доимий тиллараро муқобилларнинг мавжудлигини эътиборга олган ҳолда татбиқ этилади. Бу моделга кўра, таржима жараёнида асл матндаги барча оддий мазмуний бирликлар ва уларнинг компонентлари ажратилади ҳамда таржима тилида уларга мос келувчи ёки ўхшаш бирликлар танланади. Шу тарзда, таржимада асл матн мазмуний компонентлари анализ қилинади, таржима тили материалларида маъно синтез қилинади. Ҳар қандай нутқ бирлиги оддий мазмуни оддий маъновий, услубий ва бошқа бир қатор белгилари йиғиндисидан иборат бирлик сифатида қўрилади ва таржима тилида унга

²⁶Бу ҳақда қаранг: Комиссаров В. Н. Слово о переводе. М., 1973. Он же. Лингвистика и перевод. М., 1980. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. М., 1973, Львовская Э. Д. Теоретические проблемы перевода. М., 1985

муқобил танланади. Бундай усулда таржима жараёни нафақат сўз ва гаплар сатҳида, балки оддий мазмуний компонентлар сатҳида ҳам амалга оширилади. Асл матн ва таржима матни тилидаги бундай оддий маъноларнинг мутаносиб келиши қанчалик юқори бўлса, таржима шунчалик муқобил чиқади. Семантик модел барча тиллар учун умумий бўлган ички мазмуний категориялар ва қурилмаларнинг мавжудлиги ҳақидаги фаразга асосланади. Таржима жараёни бу ички мазмунни солиштиришдан бошланади. Бу моделнинг танқидчилари ҳам кўп бўлган.

В. Трансформацион модел трансформатив грамматика таъсирида юзага келган. Бу моделга мувофиқ равишда таржима асл матндан таржима матнига айлантириш сифатида тавсифланади. Таржимон асл матнни қабул қилади, онгида бир қатор тиллараро трансформацияларни амалга оширади ва тайёр таржимани беради. Бунда “марказий синтактик қурилма”ларнинг ўзгариши билан боғлиқ амалиётлар асоси ҳисобланади. Мазкур моделга кўра, турли тиллардаги “марказий синтактик қурилма”лар мантикий-синтактик алоқалар ва луғат таркибига кўра мос келади. Бошқача қилиб айтганда, асл матн бирламчи қурилмалар йиғиндиси сифатида қабул қилинади. Бунда бирламчи қурилмаларнинг таржима тилида муқобиллари бўлади, ёки бу муқобиллар трансформация қоидаларига мувофиқ “ҳосил” қилиниши зарур. Таржимоннинг онгида асл матн таҳлил босқичида марказий қурилмалар мажмуасида минимал даражага келтирилади, кейинги босқичда бу мажмуа таржима тилидаги муқобил қурилмалар билан алмаштирилади, сўнг асл матнга тенг келадиган таржима тилидаги реал матнга айлантирилади. Таржима жараёнининг трансформацион модели ҳам танқидга учраган.

Г. Айрим кўринишлари мавжуд бўлган коммуникатив модел таржима жараёнини икки тиллик мулоқотнинг акти сифатида ўрганади. Бу моделда ахборот, ахборотни жўнатувчи, қабул қилувчи, код (тил) ва алоқа канали (мазкур нутқ жанрини ҳисобга олган ҳолда ёзма ёки оғзаки нутқ). Соддалаштирилган кўринишда бу модел чизмаси куйидаги кўринишга эга: жўнатувчи ахборотни кодлаштиради (лисоний шаклга ўтказилади), мутаносиб келувчи канал орқали юборади, қабул қилувчи ахборотни қабул қилиб олади, декодлаштиради (яъни англайди) ва янги код (таржима тили) орқали қабул қилинган ахборотни қайта кодлаштиради ва асл матн жанр хусусиятларини сақлаган ҳолда у ёки бу канал орқали қабул қилиб олувчига жўнатади. Мазкур чизма алоқа назарияси қаразларига асосланади, инсон тили эса ўзига хос код сифатида қабул қилинади. Қабул қилувчи таржимоннинг бирламчи ахборотни етказишнинг имконий вариантларидан энг мақбулини танлаши кераклиги мазкур моделни мураккаблаштиради. Таржимон мулоқот жараёнининг иштирокчиси ҳисобланади, бунда таржимон икки вазифани бажаради – ҳам ахборотни қабул қилувчи ва ахборотни жўнатувчи вазифасини бажаради. Коммуникатив моделда семиотикада синтактик, семантик ва прагматик муносабатлар деб номланувчи муносабатлар эътиборга олади. Бошқача қилиб айтганда, белгилар ўртасидаги муносабат, белги ва денотат ўртасидаги муносабат, белгилар ва коммуникантлар ўртасидаги муносабат диққатга олинади. Асл матн ва таржима матни тилларидаги жумлаларнинг инвариант асосини семантика, вазият ва вазифа ташкил этади.

Д. Информатив модел куйидаги қарашга асосланилади: ҳар қандай оғзаки ёки ёзма матн ва унинг асосий бирлиги - сўз турли ахборотнинг ташувчиси бўлиб, рецептор (таржимон) онгида тўла – ҳам маъновий, ҳам стилистик, ҳам функционал, ҳам ситуатив, ҳам эстетик ва бошқа хусусиятлари билан биргаликда қабул қилиниши, англаниши керак. Матнни қабул қилиш, англаш жараёни таржима тилидаги информатив муқобиллари асосида таржима матнини яратиш жараёни билан бир пайтда юз беради. Таржимон тайёргалиги даражаси қанчалик юқори бўлса, таржима фаолиятининг бу ягона жараёни шунчалик муваффақиятли рўёбга чиқади. Информатив модел матнни жўнатувчи (муаллиф)нинг ва қабул қилувчи (таржимон)нинг интеллектуал тавсифларини, маданиятларининг ва дунёқарашларининг ўзига хосликларини, шунингдек, таржима матнини яратишнинг ситуатив ва коммуникатив шарт-шароитларини эътиборга олади.

Ўхшаш бўлган семантик моделдан фарқи равишда информатив моделда тилларда мавжуд бўлган ички мазмуний компонентлар ҳақидаги тезисдан фойданолмайди ҳамда таржима жараёни оддий мазмуний компонентлар сатҳида амалга оширилиши ҳақидаги

фикрга таянилмайди. Информатив модел тарафдорлари рецептор онгида мазмуний компонентлар анализи ва синтези бир пайтда рўй берадики, бунда ахборотнинг яхлит ҳажми қабул қилинади ва англанди. Ахборотни бундай шаклда қайта кодлаштиришда алоҳида семантик компонентлар сўзлар мазмуни эмас, балки гап таркибидаги ифодаланган ахборот, фикр етказилади.

Е. Шунингдек, лисоний муқобиллар назариясига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Мазкур назария таржима жараёнининг моделлари сирасига кирмайди. Бу назария асл матн тили ва таржима матни тилида тил ва нутқ даражасида қонуний муқобилларни белгилашни масад қилади. Лисоний муқобилликлар маълум далиллар тарзида, масалан, икки тиллик луғат асосида белгиланиши мумкин. нутқий муқобилликлар аниқ матнлар қиёси натижасида аниқланади. Қонуний муқобиллар назариясини биринчи бор Я. И. Рескер илгари сурган бўлиб, у асл матн ва таржима матнларини солиштириш асосида турли типдаги муқобилликларни ва таржима трансформацияларни белгилаб берган²⁷. \

Таржима жараёнини тушунтиришда тадқиқотчилар “усул”, услуб” “метод” сингари тушунчаларни ишлатадики, уларнинг ҳар бир ўзига хос тушунчадир. способ, прием, метод, Р.К.Миньяр-Белоручевнинг ёзишича, «усул – реал воқеликнинг объектив тарзда мавжуд бўлган қонунларини инъикос эттирувчи асосий мақсадга эришишнинг бош қоидаси... Усул фаолият эмас, хатти-ҳаракатлар тизими эмас, балки ҳаракатни реаллаштирувчи психологик амалиётдир. Шакллантирилган фикрни ифодалаш учун бир тилдан иккинчи бир тилга ўтиш, нарсаларни қайта англантиш учун таржиманинг мавжуд бўлган усулларидадан бирини қўллаш даркор»²⁸. Хўш, таржиманинг қандай усуллари бор?

Таржима назариясида бир тил бирлигидан иккинчи тил бирлигига ўтишнинг турли усуллари, йўсинлари кўриб чиқилган. Аввал таъкидланганидек, И.И. Ревзин ва В.Ю. Розенсвейг таржиманинг икки жараёнини ажратишган — соф таржима ва интерпретация. Биринчи ҳолда бир тил бирлигидан иккинчи тил бирлигига бевосита ўтиш реал воқеликка мурожаат қилинмай, яъни таржима қилинаётган матн парчасидаги тасвирланган воқелик бўлагини таҳлил қилмай, амалга оширилади. Иккинчи ҳолатда таржимон асл матн тили бирликларини таҳлил этар экан, унда воқеликнинг қандай бўлаги тасвирланганини аниқлайди, кейин таржима тили воситаларидан фойдаланиб тушунган нарсасини баён этади²⁹. Яъни интерпретация жараёнида таржимон гўёки реал воқеликка киради, кейин яна таржима тилига қайтади. Таржимани бундай қатъий иккига ажратиш мазкур адабиётда танқид қилинди. Чунки матнни таҳлил этмай туриб, унинг матнини англамасдан, хусусан, матнда нима ҳақида гап кетаётганини аниқламасдан, муваффақиятли таржимани амалга ошириш имконсиз.

Кўп муаллифлар таржимани қайта шакллантириш ёки тиллараро трансформация сифатида қабул қилади. Дарҳақиқат, ҳар қандай таржима натижасида мазмун плани ўзгаради. Демак, ҳар қандай таржима трансформацияга учрайди, дея эътироф этиш мумкин. таржимани трансформацияга тенглаштириш «трансформация» атамасига ортиқча кўп маънолилиқ бахш этади. Демак, трансформация — бир тил бирликларидаги бирликларнинг иккинчи бир тил бирликларига айланиши, яъни маълум бир таржима амалиёти ва жараёнидир. Шу билан бирга, айрим таржималарда кўпроқ трансформациялар, айримларида камроқ тансформациялар рўй берган бўлиши мумкин. Л.С.Бархударов таржимадаги трансформацияларга бағишланган ишида шаклий-қурилмавий муқобилликлар асосида

---

²⁷ Рескер Я. И. Теория перевода и переводческая практика и ст. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык // Вопросы теории и методики учебного перевода. М., 1950.

²⁸ Миньяр — Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. М.: Воениздат, 1980. С. 100.

²⁹ Ревзин И. И., Розенцвейг В. Ю. Основы общего и машинного перевода. М: Высш. шк., 1964. С.56-60.

амалга оширилмайдиган трансформацион таржималарни таҳлил этади³⁰. Трансформацион таржимага шаклий-қурилмавий муқобилликларга кўра амалга ошириладиган интерлинеар таржима қарама-қарши қўйилади. Шу тарзда, *интерлинеар таржима/трансформацион таржима оппозицияси амалда ва кўпинча таржима усули категориясини шакллантиради*.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, кўпчилик таржимашунослар «интерлинеар таржима» ва «сўзма-сўз таржима» тушунчалари ўртасидаги тафовутни кўришмайди. Интерлинеар таржима ҳар доим сўзма-сўз амалга оширилади. И.И.Ревзин ва В.Ю.Розенсвейг ўзгача фикрни илгари суришади. Олимларнинг фикрича, интерлинеар таржима таржимонга таржимага қадар маълум бўлган, аввалдан белгиланган муқобилликларга кўра бажарилган таржимадир. Сўзма-сўз таржимада эса олдиндан белгиланган муқобиллик мавжуд бўлмайди, асл матн ва таржима ўртасидаги муқобиллик таржима жараёнида ўрнатилади. Аввалдан белгиланган муқобиллик бир типда (аттрастивенесс — жозибаторлик) ёки турли типда бўлиши мумкин (луффабилитй — кран ўқларининг оғиш бурчагини ўзгартириш қобилияти). Интерлинеар таржима дейилганда лисоний, яъни “бевосита” кўра ўгирилган таржима тушунилади, шу сабабли, бу таржима тури сўзма-сўз таржимага характерига кўра мос тушади. Шунга кўра, С.А. Семко «интерлинеар таржима» ва «сўзма-сўз таржима» атамаларини ўз характерига кўра бир типда бўлган, аввалдан белгиланган ёки белгиланмаган муқобилликлар асосидаги таржималарни бир-биридан ажратиш учун муваффақиятли чиқмаган³¹.

Эҳтимол, «интерлинеар таржима» атамасини фақат операцион атама сифатида, «сўзма-сўз таржима» атамасини баҳоловчи атама сифатида қабул қилишимиз мумкин бўлади, аммо иккинчи атама барибир таржиманинг муайян усули (интерлинеар)га ишора қилади.

Шу тариқа, асл нусха матнидаги у ёки бу тил ҳодисалари таржимасида трансформацияларни ишлатишдан воз кечиш ва шаклий-қурилмавий муқобилликларга мурожаат қилиш таржиманинг интерлинеарусулини қўллаш ҳисобланади, таржимадаги ҳар қандай типдаги трансформацияларни (лексик, грамматик, стилистик) ва шаклий-қурилмавий муқобилликларни қўллашни инкор этиш таржиманинг трансформацион усулимдан фойдаланиш демакдир. Айни чоғда лексик трансформацион таржима синтактик жиҳатдан интерлинеар, синтактик трансформацион таржима лексик жиҳатдан интерлинеар бўлиши мумкин.

К.Миньяр-Белоручев, бундан ташқари, таржиманинг “белгили” ва “маъновий” деб номланган яна икки турини тилга олади. Тадқиқотчи таржима усуллари категорияларини ажратиш учун «шаклий-белги даражасидаги таржима амалиётлари, яъни бир тил белгиларидан иккинчи тил белгиларига ўтиш ҳамда бир тил белгилари – денотат ёки вазиятдан иккинчи тил белгиларига ўтиш, яъни маъновий даражадаги таржима амалиётлари» ўртасидаги оппозицияга асосланади³². Қайд этиш керакки, бундай зиддият И.И.Ревзин ва В.Ю.Розенсвейг илгари сурган таржима жараёнлари усуллари тасғифи билан умуман олганда, мос келади. Р.К.Миньяр-Белоручевнинг қайд этишича, таржиманинг биринчи усули вақт жиҳатдан катъий чегараланганлик мавжуд бўладиган, яъни контекстни тўла қабул қилиш ёки англаш имкони бўлмаган синхрон таржимада яққол кузатилади. Асл матндаги белгини қабул қилган таржимон хотирасида бир онда (тушунчавий ассотсиациялардан тезроқ) муқобил (баъзан эса, афсуски, номуқобил) ўзга тил эквивалентни вужудга келади³³. (Қизиғи шундаки, Р.К. Миньяр-Белоручевнинг ўзи И.И.Ревзин ва В.Ю.Розенсвейгнинг таржиманинг икки усули ҳақидаги концепсиясига танқидий қарайди ва «таржимон ишини уни ўраб турган воқеликдан ажралган ҳолда тасаввур қилиш қийин», деб

³⁰ Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международ. отношения, 1975.

³¹ Семко С. А. Проблемы общей теории перевода. Таллин: «Вал-гус», 1988. С.144-145.

³² Миньяр — Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. М.: Воениздат, 1980. С.100.

³³ Миньяр — Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. М.: Воениздат, 1980. С. 100-102.

кайд этади³⁴). Таржиманинг иккинчи усули - маъновий усулда денотатни идентификациялаш, яъни асл матн тили белгилари ўртасидаги семасиологик алоқаларини тушунишни тақозо этади. Бу усулда асл матндаги вазиятни ёки мазмунни англаш зарурати контекстдан ташқарида белгиларни таржима қилиш имконини инкор этади. Таржимон денотатни аниқлагач, жараённинг иккинчи босқичига ўтади: аниқланган денотат ёки вазиятни билдиришга ярайдиган бошқа тил унсури бўлган лексик birlik ёки нутқий формулани излашга ўтади. Умуман, таржима жараёни қуйидаги чизма асосида амалга оширилади: № 1 тил бирлиги— денотат —№ 2 тил бирлиги³⁵. Р.К. Миняр-Белоручев қўллаган терминологиянинг унчалик тўғри эмаслиги кузатилади. «знаковий способ перевода» - «таржиманинг белгили усули» деганда, таржимон бу усулни қўллар экан, асл матн маъносига диққат қилмайди, деган фикр уйғониши мумкин. Таржиманинг маъновий усули дейилганда, гўёки таржимон тил белгилари билан иш қўрмайди, деган хулоса ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди.

Турли таснифларда ажратилган таржима усуллари (Л.С. Бархударов таснифида трансформацион/интерлинеар усуллар, Р.К. Миняр-Белоручев таснифидаги белгили ва маъновий усуллар) назарий жиҳатдан олганда умуман олганда бир-бирига мутаносиб келади. Зотан, бунда аниқ бир ўзига хос қонуниятларига эга бўлган ягона фаолият ҳақида сўз кетяпти, улар ўртасидаги фарқ ушбу фаолиятнинг тавсифи усулига алоқадор. Айтиш мумкинки, таржиманинг интерлинеар усули Р.К. Миняр-Белоручев шарҳидаги маъновий усулнинг айнан ўзидир: бу ҳолда ҳар иккала ёндашув муаллифлари асл матн тили белгиларидан таржима тили белгиларига бевосита ўтишни назарда тутаяди, бунда иккинчи ёндашув асл матн тилига формал-функционал муқобиллик ҳақида сўз кетадики, бу ўз-ўзидан таржиманинг интерлинеарлигини билдиради.

«Таржиманинг трансформацион усули» ва «таржиманинг маъновий усули» тушунчалари ўртасидаги тенглик шундан иборатки, ҳар иккала усулда ҳам асл матнда тасвирланган вазият таҳлилини тақозо этади. Улар ўртасидаги фарқ шундаки, биринчи усулда бундай таҳлил имплицит равишда назарда тутилади, иккинчи усулда эса эксплицит шаклда таъкидланади. Дарҳақиқат, таржимоннинг маълум бир тил белгиси ёки бутун ифодани тўлалигича таржима қилиши учун у ёки бу трансформацияни қўллаш бўйича қарори унинг бошқа тилдаги шаклий муқобилни қўллаш орқали аниқ вазиятни ёки ҳодисани тавсифлашнинг имконсизлигини англаши ётади. Лекин, авваломбор, таржимон асл матнда қандай вазият ёки ҳодиса тавсифланганини тушуниши керак. Яъни таржиманинг трансформацион усули қўлланганида ҳам реал воқеликка мувожаат қилиш даркор.

Ж.-П. Вине ва Ж. Дарбелне қизиқарли концепсияни илгари суришган. Улар таржиманинг икки йўлини – бевосита ва бавосита йўлини таснифлашган. Ушбу йўлларнинг ҳар бири ўз ичидан таржима усулларига ажратилади. Ж.-П. Вине ва Ж. Дарбелне бевосита таржима усулига ўзлаштириш (транскрипция ва транслитерация), калкалаш ва сўзма-сўз таржималарни киритади, бавосита таржимага — транспозиция (сўз туркумлари ифода маъносини ўзгартирмай алмаштириш), модуляция (нуқтаи назар ёки ёндашувни ўзгартириш орқали ахборотнинг ўзгариши –турланиши (варьирование), эквиваленсия (айни бир вазиятнинг тузилма ва стилистик нуқтаи назардан турли воситалар билан ёритилиши) ва адаптация (бир вазиятнинг бошқаси билан, қайсидир маънода асл матнда тасвирланган вазиятга муқобил бўлган ҳолат билан алмаштирилиши) усуллари киритади, айтилганда айтилган бир жумланинг таржимасида таржиманинг турли усуллари ишлатилши мумкин³⁶. Ж.-П. Вине ва Ж. Дарбелне “таржима йўли” деб атаган тушунча бизнинг тасаввуримиздаги таржима усулига (таржиманинг бевосита йўли = таржиманинг интерлинеар усули, таржиманинг бавосита йўли = таржиманинг трансформацион усули), “таржима усули” тушунчаси “таржима услуги”га тўғри келади.

Таржима усулини таржиманинг услублари ва методларидан фарқлаш керак.

³⁴ Ўша асар. С. 100.

³⁵ Ўша асар. С. 103.

³⁶ Семко С.А. Проблемы общей теории перевода. Таллинн: «Валгус», 1988. С. 149.

Р.К.Миньяр-Белоручевнинг ёзишича, услуб одатда хусусий вазифани адо этади, у таржимоннинг маълум мақсадга йўналтирилган фаолиятида юзага келган қийинчиликни енгиз ўтишга ёрдам беради³⁷. Шу тарзда, **таржима услубини** маълум бир муаммони ечишга йўналтирилган ва таржимон томонидан амалшга ошириладиган типик, бир хилдаги ахтти-харакатларини тақозо этувчи таржима амалиёти деб таърифлаш мумкин. Тиллар тизимидаги ва тил бирликларидан фойдаланиш қоидаларидаги тафовутлар таржима жараёнида муайян муаммоларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади, натижада таржимон таржима трансформациялари деюб номланган таржима услубларини қўллашга мажбур бўлиб қолади. Бундай трансформациялар қаторига қуйидаги лексик трансформацияларни киритиш мумкин: тушунчаларни аниқлаштириш, тушунчаларни генерализациялаш, антономик таржима, мазмуний тараққиёт, компенсация. Грамматик трансформацияларга сўзлар шакллари ўзгартириш, сўзлар ўрнини ўзгартириш, гап бўлақларини алмаштириш, қўшма гаплардаги синтактик қурилмалар алмашинуви, қўшиш, тушириб қолдириш, гапларни бирлаштириш ва гапларни қайта бўлақларга ажратиш каби услублар киради³⁸. Таржимоннинг бошқа услублари бошқа типлаги вазифаларни бажариш учун – муқобилсизлик муаммосини ҳал қилиш мақсадида қўлланилади. Муқобилсиз лексикани таржима қилишда транскрипсия ва транслитерация, калкалаш, тавсифий таржима, яқин таржима каби усуллар ишлатилади. Матннинг прагматик адаптация усулларини ҳам таржимоннинг услублари қаторига киритишимиз мумкин. юқорида лексик трансформация усуллари қаторида саналган услубларни матннинг прагматик адаптацияси услублари сифатида қабул қилишимиз мумкин. Бироқ уларга қўшимча тарзда матнда тушунтиришлар қўлланилиши, иқтибосларнинг келтирилиши, матнни шарҳлаш каби услубларни ҳам қўшишимиз зарур. Таржимоннинг алоҳида усуллари ва услублари ўртасида ўзаро муносабат борлигини ҳам эътироф этишимиз керак. С.А.Семконинг ёзишича, таржимоннинг услубларини таржимоннинг ёки интерлинеар, ёки трансформацион усулларининг аниқ қўриниши сифатида ўрганиш мумкин³⁹. Таржимоннинг хусусий вазифаларини ҳал қилиш учун ишлатиладиган услублар (таржима матнини таржима тили меъёрлари ва узусига мутаносиб шаклга келтириш, муқобилсизликка баҳам бериш) таржимоннинг трансформацион усули билан ўзаро алоқада бўлади, зеро, матнда маълум бир ўзгаришлар бўлишини тақозо этади. Услубларнинг бир қисми таржимоннинг интерлинеар услуби доирасида ишлатилади. Бундай услублар қаторига транскрипсия, транслитерация ва калкалаш, шунингдек, сўзма-сўз таржима киради. Матннинг прагматик адаптациясининг бошқа алоҳида услубларини таржимоннинг турли усуллари алоқадор бўлиши мумкин. Масалан, матндаги тушунтиришлар матн шаклини ўзгартиради, демак, таржимоннинг трансформацион усули қўринишларидан бири сифатида қаралиши керак. Матндаги алоҳида олинган вазиятларда саҳифа остига иқтибослар, изоҳлар келтириш интерлинеар таржима ҳисобланади, чунки бу ҳолда матнда асл нусха тилидаги бирликнинг таржима тилида шаклий муқобили келтирилади ва шу сабабли иқтибос, изоҳ шаклидаги тушунтиришларга эҳтиёж сезади.

Таржима назариясида услублар ва усуллардан ташқари, “таржима методлари” тушунчаси ҳам бор. Р.К.Миньяр-Белоручевнинг таъкидича, метод таржимоннинг хатти-харакатларини белгилаб берувчи объектив қонуният эмас, балки исноннинг ўз тажрибаси асносида ишлаб чиқадиган ҳаракатлари тизимидир. Моҳиятан олсак, таржима методи – бу, таржимоннинг объектив тарзда мавжуд усулига мослашиш ва онгли равишда энг мақбул натижаларни олишга имкон берадиган ҳаракатдир. Р.К.Миньяр-Белоручев методни таржима қўринишини ва таржимоннинг қонуний равишда мавжуд бўлган усулларини ҳияобга олувчи,

³⁷ Миньяр — Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. М: Воениздат, 1980. С. 100.

³⁸ Бу ҳақда қаранг: См. также: Петрова О. В. Введение в теорию и практику перевода. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А.Добролюбова, 2001.

³⁹ Семко С. А. Проблемы общей теории перевода. Таллинн: «Валгус», 1988. С. 149.

ўзаро боғлиқ услубларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган тизими сифатида таърифлайди.⁴⁰

Р.К.Миньяр-Белоручев таржиманинг уч методини ўрганади⁴¹. Ёзма таржимада матннинг сегментацияси методи ишлатилади. Ушбу методни қўллаш бир неча амалиётларни бажаришни кўзда тутади: ишлов бериладиган матннинг ҳажмини аниқлаш, матнни сегментларга бўлиш, ҳар бир сегментдаги асосий ахборотни ажратиб олиш, махусу қисқартмалар ва шартли белгилар орқали сегментлардан олинган ахборотни белгилаш, шартли қисқартмалардан таржима тилидаги ёйиқ ифодаларга ўтиш ва қўлга киритилган матнни таҳрир қилиш. Матнни сегментациялаш методи ёзма таржима учун қўлланадиган ягона метод эмас, аммо Р.К.Миньяра-Белоручевнинг фикрича, бу метод алоҳида лексик бирликлар ёки гаплар билан эмас, балки бутун матн билан ишлашга имкон бериши билан бошқа методлардан ажралиб туради.

Тадрижий таржимада қайд методи қўлланади. Қайд ёки таржимоннинг тез ёзиши маълум бир қоидалар асосида амалга ошади. Улар қаторида оғзаки қабул қилинаётган асл матндаги асосий ёки муҳим ахборотни ажратиш ҳамда шартли белгилар, қисқартмалар, рамзлар орқали ёзиб олишни таъкидлаб ўтиш керак. Ёзиб олинган қайдлар асосида таржимон таржима матнини яратади. Қайдлар таржимон учун асл матннинг асосий нуқталари учун график қобик ҳисобланади.

Синхрон таржимада асл матнни трансформациялаш усули бор. Бу усул бирламчи матнни шаклий-белги сатҳида ўгиришга, яъни таржиманинг белгилари усулини қўллашга тайёрлади. Р.К.Миньяр-Белоручев, зеро, ушбу методни синхрон таржиманинг асосий усули деб ҳисоблаган. Бу методда куйидагилар назарга олинади:

— таржимоннинг онгида шаклланган семантик (мавзуй) тизимга киритилган нутқий бирликларни топишга боғлиқ бўлган лексик трансформациялар;

— таржима тилидаги кенг тарфалган ва содда синтактик қурилмаларни эътиборда тутувчи грамматик трансформациялар;

— трансформациянинг барча кўринишларини қўллаш орқали эришиладиган нутқий компрессия (сиқув) .

Бу каби тайёргарлик амалиётлари таржимонга кейинчалик асл нусха тили бирликлари ва қурилмаларидан таржима тилининг бирликлари ва мутаносиб синтактик қурилмаларига осонлик билан ўтишига кўмак бериши мумкинлиги назарда тутилади.

Биринчи навбатда, барча юқорида тавсифланган методларнинг ҳар хил эканлигини, ушбу методларда қўлланиладиган таржима кўринишларининг турлича эканлигига боғлиқ равишда юзага чиқадиган қонуният сифатида қабул қилиш мумкин. Иккинчидан, бу методнинг иккинчи хусусияти уларнинг мажбурий эмаслиги, ёзма, оғзаки ва синхрон таржималарнинг мазкур методларсиз ҳам амалга ошириш мумкинлигида кузатилади. Фақатгина Тадрижий таржимада қайд этиш методидан фойдаланмаслик мумкин эмас, бироқ, шуни унутмаслик еаркки, ҳар бир таржимоннинг умумий тамойиллар асосида шаклланадиган ўз махсус қайдлар тизими бўлиши зарур. Мазкур ёндашувлар таржиманинг ижодий характери ҳар бир таржимон учун индивидуал методларнинг яртилишига олиб келиши мумкин, деган нинг майдонга чиқишига сабаб бўлади. Демак, таржима методларини таржиманинг умумий қоидалари сирасида ўрганиш масаласини ҳам ўйлаб кўриш керак.

Назорат учун саволлар:

1. Таржимани қабул қилиш деб номланган биринчи босқични тўқитиладиган шарқ тили мисолида тавсифланг.
2. Матн рецепцияси деганда нимани тушунаси?
3. Асл матнни таржима матнида қайта тиклашдан олдинги жумлама-жумла рецепцияси ҳақида маълумот беринг

⁴⁰ Миньяр — Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. М.: Воениздат, 1980. С. 155.

⁴¹ Ўша асар. С. 156-193.

4. Иккинчи босқич икки даврдан иборат: қайта ифодалаш ва идентификациялаш. Бу босқичларни тавсифланг.
5. Таржиманинг сўнги таҳрири масалалари
6. Таржиманинг хусусий назарияси
7. Таржиманинг махсус назарияси
8. Тадрижий таржиманинг ўзига хос хусусиятлари
9. Синхрон таржиманинг тартиби
10. Таржима жараёни моделлари ҳақида нималарни биласиз?
11. Ситуатив (денотатив) модел
12. Таржима жараёнининг семантик модели
13. Трансформацион модел
14. Информатив модел
15. Лисоний муқобиллар назариясини тушунтириб беринг.

Адабиётлар:

1. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. –Т.: Фан, 2005. -224б.
2. Виноградов В. С. Введение в переводоведение. — М., 2001.
3. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение: Курс лекций. М: Изд-во «ЭТС», 1999.
4. Комиссаров В. Н. Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе). М.: Междунар. отношения, 1973. С. 186.
5. Латышев Л. К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., 1988.

ГЛОССАРИЙ

Адабий алоқа – турли халқлар ўртасидаги адабиёт соҳасидаги ўзаро ҳамкорлик: бадиий асарларнинг бир тилдан иккинчиси таржима қилиниши, бирор миллий адабиёт ёки жаҳон сўз санъати ютуқларининг бошқа халқ (ёки халқлар) томонидан ўзлаштирилиши ва янгича муҳитда ривожлантирилиши. Илмий-техника ютуқлари моддий тараққиётга туртки бергани каби, адабий муваффақиятлар, бадиий кашфиётлар ҳам халқларнинг маданий-маънавий юксалишига таъсир кўрсатади. Шунинг учун нафақат илмий-техник ихтиролар, балки адабий янгиликлар, бадиият дурдоналари ҳам бошқа халқлар томонидан ўзлаштирилади ва тараққиёт талаби, давр эҳтиёжига кўра ривожлантирилади.

Адабий таъсир – адабий алоқа ва бадиий таржима маҳсули бўлиб, муайян давр (масалан, антик давр, Шарқ ва Ғарб уйғониш давлари) ёки халқ (масалан, форс, араб, инглиз, француз, рус) адабиёти, бирор адабий оқим (масалан, романтизм, реализм, модернизм), йўналиш (масалан, маърифатпарварлик), муҳит (масалан, Ҳирот (XVI), Кўкон (XIX) адабий муҳитлари), анъана (масалан, хамсачилик анъанаси), маълум бир ижодкор (масалан, Хайём, Ҳофиз, Навоий, Шекспир, Чехов) таъсир объекти сифатида майдонга чиқиши мумкин. Ҳар бир ижодкорнинг ўзи адабий таъсир самараси бўлиши баробарида адабий таъсир манбаи ҳам бўлиши мумкин. Чунки ҳар бир ижодкор, хоҳласа-хоҳламаса, ўзидан олдин ўтган ёки замондош ижод аҳлидан муайян даражада таъсирланади ва, ўз навбатида, ўзидан кейинги қаламкашларга таъсир кўрсатади. Масалан, Саъдий Шерозий форсий шеърининг асосий жанрларидан бирига айланган ғазални Хожу Кирмоний ривожлантириб, Ҳофиз Шерозий эса уни мўъжиза даражасига олиб чиқиб, ўзидан кейинги нафақат Шарқ, балки Ғарб шоирларига ҳам кучли таъсир кўрсатди.

Автоматик таржима – машинавий таржима. Бу кибернетика фанининг кашфиёти бўлиб, математик логика асосида тил материалларини дастурлаштиришга асосланган. Автоматик таржима фақат бир маъноли сўзлар ва бир хил грамматик тузилишга эга тиллардан таржимадагина муваффақият келтириш мумкин. Чунки у сўзларни ўз ўрнида таржима қилиб қўя қолади – кейин улар асосида қайта гап тузиш керак бўлади. Бу иккинчи иш бўлади.

Адаптация (лотинча: мослаштириш, соддалаштириш, енгиллаштириш) – адабиётшуносликда асосан мумтоз адабиёт намуналарининг замонавий ўқувчилар, кўпроқ болаларнинг тушунишини ҳисобга олиб, қисқартирилган ва соддалаштирилган наъри. Асар матнини енгиллаштириш учун унинг мазмунини теран англаш, муаллиф ижодининг ўзига хос томонларини ҳисобга олиш талаб этилади, акс ҳолда, асар бадиияти ва эстетик қимматига путур етказиши мумкин.

Таржимашуносликда адаптация икки маънода қўлланади: 1) асарни қисқартириб, енгиллаштириб, ўзгартириб, миллийлаштириб таржима қилиш; 2) айрим сўз, тушунча ва терминларни таржима жараёнида ўқувчига мослаштириш.

Таржимашунослик тарихида адаптациянинг бир неча кўринишларига дуч келамиз: 1) асарни қисқартириб таржима қилиш – “Шоҳнома”нинг “Туркий шоҳнома” номи билан ихчамлаштириб ўзбекчалаштирилган назму наср аралаш таржималари; 2) муайян даражада миллийлаштириб таржима қилиш – Гоголнинг “Уйланиш” комедиясининг ўзбекча, Шекспирнинг “Ҳамлет” фожиасининг урдуча таржималари; 3) йирик шеърини асарларни насрда таржима қилиш – Аттот “Илохийнома” достонининг Н.Комилов томонидан насрда амалга оширилган қисқартирилган таржимаси; “Маснавийи маънавий”нинг туркча таржимаси; 4) айрим урф-одат ва маросимлар, миллий сўз ва тушунчаларни миллийлаштириб таржима қилиш – “Калила ва Димна”нинг ҳинд урф-одатлари тасвирига бағишланган ўринларининг миллийлаштирилиб, асарда акс этган буддавийлик ақидаларининг исломийлаштириб таржима қилиниши; 5) жаҳон адабиёти дурдоналарини болаларга мослаб, қисқартириб таржима қилиш – “Робинзон Крузо” асарининг қисқартирилган таржимаси.

Адекват таржима (лотинча: тенглаштирилган, тенг, мувофиқ, муқобил) – асл нусхага ҳар жиҳатдан мувофиқ, уни тўлиқ акс эттирувчи, унга шакл ва мазмун жиҳатидан мос келувчи, муаллиф услуби сақланиб, асар бадиияти қайта яратилган таржима.

Академик таржима – “аслиятни илмий тадқиқ қилиш мақсадида амалга оширилган таржима. Бунда аслиятнинг мазмунини сақлангани ҳолда, шакли эътибордан четда қолади.

Шеърӣ асарга хос қофия, туроқ каби ҳодисалар алоҳида эътибор билан тикланмайди. Таржимавий матн аслиятнинг тағламасига ўхшашлиги сабабли китобхонга бадиий таржимадек тўлақонли эстетик завқ бахш эта олмайди. Бундай таржимада аслиятнинг мазмуни тўла тикланса-да, унинг шакли, баён услуби, оҳангдорлиги, бадиий-тасвирий воситалар ёрдамида ҳосил қилинадиган образлилиги, ҳиссий таъсирчанлиги йўқолади” (Қ.Мусаев).

Аналогия (юнонча – ўхшашлик, муштараклик) – адабиётшунослик, хусусан, қиёсий адабиётшуносликнинг асосий категорияларидан бўлиб, таржимашуносликда у муайян тушунчани таржимада муқобили билан бериш, ўхшаши билан ифодалаш маъносида қўлланади. Аналогия усули “яқин таржима” деб ҳам аталади. Лекин бу термин миллий хос сўзларни барча маънолари билан тўлиқ ифодаламайди, у ёки бу нарсага ўхшашлигини кўрсатади, холос. Масалан, Ойбекнинг “Навойӣ” романи русча таржимасида “шолча” – “палас”, А.С.Пушкиннинг “Евгений Онегин” шеърӣ романи ўзбекча таржимасида “рождество” – “йилбоши” деб олинган. Бунда сўзларнинг маъноси умуман тўғри берилган бўлса-да, миллий-тарихий колорит йўқолган.

Антиномия (юнонча: анти – зид, номос – қонун) – зиддиятлар ҳақидаги қонун ёки бошқача айтганда, зиддиятли қонуниятлар. Таржимашуносликда ҳам бир қатор ўзаро зид, бир-бирини инкор этадиган қонуниятлар мавжуд: таржима назарияси тилшунослик асосига қурилиши керак – таржимашунослик адабиётшунослик асосига қурилиши керак; асар ҳижжалаб, сўзма-сўз ўгирилиши керак – асар эркин ижодий таржима қилиниши керак; таржима жараёнида асарни миллийлаштириш лозим – таржимада асарда тасвирланган миллий хусусиятларни айнан акс эттириш зарур; таржима аслиятдай ўқилсин – таржиманинг таржималиги билиниб турсин; таржима муаллифнинг услубини акс эттирсин – таржима мутаржимнинг услубини акс эттирсин ва ҳоказо.

Бадиий таржиманинг антиномияларидан яна бири шундаки, таржимон матнга қанчалик ёпишиб олса, уни сўзма-сўз таржима қилишга уринса, аслиятдан шунчалик узоқлашади, аксинча, матндан бир қадар чекиниб, унга ижодий ёндашса, муаллифнинг сўзини эмас, фикрини ўқишга, асарнинг зоҳирӣ маъносини эмас, балки ботинӣ мазмунини акс эттиришга интилса, аслиятга шунчалик яқинлашади, гўзал ва мукамал таржима яратади.

Антонимик таржима – шакли бир-бирига зид, аммо маънолари монанд бўлган бирикмалар. Масалан, рус тилида “нима бўлса, шу бўлсин”, “менинг парвойимга келмайди” деган маънода “хоть трава не расти” деган фразеологик бутунлик ишлатилади. Буни “менга деса, ўт ўсмасин” деб таржима қилса, ўзбекчада қойилмақом чиқмайди. Шунинг учун “менга деса, ғовлаб кетсин!” деб ўгирилади. Ёки рус ва тожик тилларидаги бир қўлдан садо чиқмайди мазмунидаги “Одной рукой в ладоши не хлопнешь” ҳамда “Як даст бесадо аст” мақоллари ўзбек тилига “Қарс икки қўлдан чиқади” эквиваленти билан алмаштирилади ва ҳоказо.

Анъана – авлоддан-авлодга ўтиб келадиган моддий ва маънавий қадриятлар. Миллий, маданий, маиший, адабий ва бошқа анъаналар мавжуд. Бирор-бир соҳа муайян анъаналардан холи эмас. Жумладан, бадиий таржима ҳам ўзининг кўп асрлик анъаналарига эга. Масалан, у ёки бу адабиётдан, тилдан, адиб ижодидан ўгириш анъанаси; тажмага турлича ёндашув анъанаси; таржима жараёнида ҳар хил усул ва қоидаларни қўллаш анъанаси; ҳар турли принциплар асосида таржима қилиш анъаналари; миллий сўзлар, тушунчалар, ибораларни таржима қилиш анъанаси ва бошқалар.

Аслиятдан ошириб таржима қилиш – бадиий таржима амалиётида гоҳ-гоҳ учраб турадиган, асосан кичик ҳажмдаги асарларга, қатта асарларнинг эса муайян қисмига оид таржима ҳодисаси. Албатта, энг мукамал таржима ҳам аслиятнинг ўрнини босолмайди. Лекин инкорни инкор қонуни бадиий таржима соҳасида ҳам учрайди – баъзида аслият билан рақобат қилар даражада мукамал, ҳатто қайсидир жиҳатдан ундан устун таржималарга ҳам дуч келамиз. Унинг объектив ва субъектив сабаблари бўлади.

Бадиий санъатлар таржимаси – бадиий санъатлар шеър отлиғ бинонинг зебу зийнатлари ҳисобланади. Образлиқдан холи шеърнинг оддий гапдан фарқи йўқ. Шунинг учун шоирлар

ўз шеърларига турли-туман бадий тасвир воситалари билан сайқал бериб, уларнинг поэтик гўзаллиги ва таъсирчанлигини оширадilar. Хусусан, Шарқ мумтоз шеъриятида бадий санъатлардан холи шеър тугул, байт ёки мисрани ҳам учратиш мушкул.

Бадий таржима – бадий асарлар – насрий, шеърий, драматик асарлар таржимаси. Тилдан муқобил воситалар излаб топиш ва танлаш хусусиятига эгаллиги жиҳатидан ҳар қандай таржима ижодий характер касб этади, лекин тилнинг ифодавийлиги билан чамбарчас боғлиқлиги ва бадиият қонуниятларига бўйсунishi туфайли бадий таржима санъат ҳисобланади. Шунинг учун бадий таржима тил билган ҳар қандай мутахассис шуғулланиб кетаверадиган соҳа эмас, унга шоирлар, ёзувчилар, адабиётшунослар ва бадий таъдан бобаҳра кишиларгина қўл урадилар.

“Бадий таржиманинг хусусияти бадий адабиёт хусусиятидан келиб чиқади. Бадий асарда образлилик асосий роль ўйнаганидай, уни бошқа тилларга ўгирганда ҳам асарнинг ана шу хусусиятига жиддий эътибор талаб этилади. Бинобарин, сиёсий ва, хусусан, илмий адабиётлар таржимасида фикр аниқ далиллар асосида ва аниқ шаклда баён қилинса, бадий асарда воқеалар образлар ва бадий воситалар орқали тасвир этилади.

Образ ва образлилик, мажоз ва мажозийлик, тасвир ва тасвирийлик бадий адабиётнинг бош хусусияти бўлгани сингари, бундай адабий-эстетик унсурларни бадий таржимада мукамал акс эттириш таржимон олдида турган асосий вазифалардан биридир” (Ғ.Саломов).

Бадий таржима принциплари – соҳанинг асосий қонун-қоидалари, таржимон олдида кўядиган шарт ва талаблари. Уларнинг асосийлари сифатида куйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) таржима ҳар жиҳатдан асл нусхага мос бўлиши; 2) уни ижодий акс эттириши; 3) миллий шакли ва руҳини сақлаши; 4) муаллиф услубини қайта яратиши; 5) асарнинг нафақат ғоявий мазмуни, балки эстетик маъносини ҳам тиклаши; 6) таржимон нафақат тил билиши, айти пайтда таржима қилиш истеъдодига ҳам эга бўлиши керак ва хоказо.

Бундан ташқари, ҳар бир тур, ҳар бир жанр таржимасининг ўзига хос принциплари мавжуд. Айтилик, эпик тур таржимасидаги кўпсўзликка драматик асарлар таржимасида йўл қўйиб бўлмайди. Бунда ҳар бир сўзнинг аниқ лўнда, таъсирчан бўлиши керак. Ёки алла ҳарбий марш, марсия ёр-ёр оҳанги ва улубида таржима қилинмайди.

Бадий услуб – бадий адабиёт, бадий асарларга хос услуб бўлиб, унда бадийлик, ифодавийлик, таъсирчанлик кучли бўлади. Бадий услубда мавзу ва услуб жиҳатидан чегараланиш йўқ. Шунинг учун у “аралаш услуб” ҳам дейилади. Чунки унда бадий услубдан ташқари, қаҳрамонлар нутқида сўзлашув услуби, асарнинг мавзуга қараб, илмий, публицистик ва расмий услублардан ҳам ўрни-ўрни билан фойдаланилади. Масалан, янги пахта нави яратиш масаласига бағишланган Ў.Усмоновнинг “Гирдоб” романида селекционер олимлар баҳсу мунозарасида илмий услубдан самарали истифода этилган. Долзарб мавзулардаги замонавий асарларда эса кўпинча публицистик услуб бўртиб намоён бўлади. Ўтиш даври муаммолари бадий талқинига бағишланган У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи бунинг ёрқин мисоли ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир ёзувчининг ўз услуби бўлади. Шу билан бирга, ҳар бир асар ҳам ўзига хос услубда ёзилади. Масалан, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи романтик, “Обид кетмон” повести реалистик, “Қалвак Маҳзумнинг хотира дафтарида”, Тошпўлат тажанг нима дейди” фелъетонлар туркуми ҳажвий услубда яратилган.

Бевосита таржима – бир тилдаги асарнинг иккинчи тилга тўғридан-тўғри аслиятдан ўгирилиши. Бу – энг тўғри ва мақбул йўл бўлса-да, барча тиллардан бевосита таржима қилиш имконияти ҳамиша ҳам мавжуд эмас. Шунинг учун воситачи тил хизматида фойдаланишга тўғри келади. Бизда асарлар давомида форс ва араб тилларидан бевосита таржима қилиб келинган. XX асрда рус тилидан бевосита таржима қилиш кучайди. Шунингдек, инглиз, немис, француз, испан тилларидан тажриба қилиб кўрилди, турк, татар, озарбайжон, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ каби яқин тиллардан қатор таржималар амалга оширилди.

Мустақиллик бевосита таржималар учун кенг имкониятлар очди. Ҳозирги кунда инглиз,

немис, француз каби Ғарб, ҳинд, япон, корейс, хитой, афғон, урду, малай, индонез каби Шарқ тилларидан бевосита таржима қиладиган мутахассислар етишиб чиқмоқда.

Билвосита таржима – бир тилдаги асарни иккинчи тилга воситачи тил орқали таржима қилиш. Билвосита таржиманинг икки шакли мавжуд:

- муайян асарни унинг бошқа тилдаги таржимаси орқали таржима қилиш;
- тил билмайдиган таржимон учун махсус тайёрлаб бериладиган тағлама асосида ўгириш.

Мустақилликкача бизда таржима асарларининг 95 фоизини рус тилидан амалга ошириладиган таржималар ташкил этиб, Ғарб тиллари ва иттифокдош республикалар адабиётидан намуналар ҳам ана шу байналмилал тил воситасида ўзбекчалаштирилган. Иш шу даражага бориб етганки, баъзида ҳатто қардош туркий халқлар адабиёти дурдоналари ҳам рус тили орқали ўгирилган. Жумладан, турк адиблари Ўрхон Камолнинг “Эл кизи”, Нозим Ҳикматнинг “Сурур”, татар ёзувчиси Абдурахмон Абдусаломовнинг “Олтин юлдуз” романлари рус тили воситасида ўзбекчалаштирилган. Бундай тажрибани эса оқлаб бўлмайди. Истиқлол даврида бу номақбул йўлдан секин-аста воз кечилиб, Шарқ ва Ғарб тилларидан бевосита таржима қилиш анъанаси қарор топмоқда.

Билингвизм (лотинча: бу – икки, лингвистика – тил) – икки тиллилик, зуллисонанлик. Икки тилни биладиган кишига нисбатан қўлланган бу атама кейинчалик икки тилда ижод қилиш маъносини ҳам билдирадиган бўлди. **Грамматик таржима** – тил ўрганишнинг дастлабки босқичида кузатиладиган сўз ва сўз бирикмаларининг услубий маъносига эмас, грамматик шаклига эътибор қаратиб, отни от, сифатни сифат, сонни сон... тарзида таржима қилишга уриниш. Бу принцип кўпда ўзини оқламайди.

Ёзувчи услуби – муаллифнинг бадиий характер яратишдаги ўзига хос тили, тасвир усули. Ҳар бир ёзувчининг ўз услуби бўлади. Масалан, А.П.Чехов услуби қисқалик, лўндалик, аниқлик, соддаликдан иборат бўлиб, воқеликнинг энг муҳим нуқтасини қаламга олса, Л.Н.Толстой услуби, аксинча, узун ва мураккаб жумлалар тузиш, воқеликни бутун тафсилотлари билан тасвирлашга асосланади. Ҳар бир ёзувчи услубининг ана шундай ўзига хосликларини таржимада ҳам албатта акс эттириш шарт. **Ижодий аниқлик** – аслиятнинг асосий фазилатларини қайта яратишга хизмат қиладиган, асарнинг таржима тилида бадиий баркамол бўлиб чиқишини таъминлайдиган ижобий маънодаги эркинлик. Бунинг натижасида муаллифнинг ўзига хос маҳорати, асарининг жозибаси, ички руҳи сақланади.

Ижодий таржима – асл нусхага ижодий муносабатда бўлиш орқали унинг ғоявий мазмуни, шаклий жиҳатлари, услуби, жарангини янги тилда қайта тиклаш. Моҳиятан бадиий таржима ижодий ёндашувни тақозо этади. Аслиятга ижодий муносабатда бўлмай туриб унга мувофиқ таржима яратиш бўлмайди. Ижодий таржима орқали ўқувчига манзур бўладиган сўз санъати дурдонаси яратилади.

Ижтимоий-сиёсий матнлар таржимаси – бундай матнлар таржимасида матнни тушунарли ва лўнда ифодалаш, публицистик руҳ ва услубий бўёқдорликни қайта яратиш, шунингдек, матбуот органининг спецификасидан келиб чиқилган ҳолда унда кўп ишлатиладиган атамалар, номлар, қисқартмалар **бир хиллигига** риоя қилиш керак бўлади. Жумладан, мамлакатларнинг номлари, партияларнинг номлари, ахборот агентликларининг номлари, халқаро ташкилотларнинг номларида ҳар хилликларга йўл қўйиб бўлмайди. Масалан: “республика” сўзини “жумҳурият”га айлантириб қўймаслик керак. Шунингдек, Халқ демократик республикаси билан шунчаки республиканинг ҳам фарқи бор.

Изоҳли таржима – ўқувчига тушунарли бўлсин учун таржимада баъзи сўз ва тушунчаларни изоҳлаб кетиш. Аслият ўқувчисига шундоғам тушунарли бўлган сўз, тушунча ёки ташбеҳ таржима ўқувчисига етарли даражада тушунарли бўлмаслиги мумкин. **Илмий услуб** – мантиқчилик, аниқлик, илмий атамаларнинг кенг қўлланишига асосланган услуб. Бу услубда таърифлаб бериш, таҳлил қилиш, сабабини аниқлаб исботлаш ва натижаларни баён этиш асосий ўринни эгаллайди. Бунда сўзлашув услуби унсурлари, тасвир деярли учрамайди, балки махсус терминлар, ўз асл маъносидagi сўзлар, бир маъноли сўзлар етакчилик қилади. Мураккаб синтактистик конструкциялар кўп бўлади. Барча илмий асарлар, жумладан, дарслик ва қўлланмалар ҳам шу услубда ёзилади.

Илмий-оммабон услуб – кенг жамоатчиликка ҳавола қилинадиган илмий мақола, маъруза ва рисолалар услуби. Бунда илмий натижалар ва маълумотлар барча тушунадиган тилда соддалаштириб баён қилинади – махсус терминлар ҳам ишлатилади, ишлатилганда ҳам изоҳлар орқали тушунтирилади. Бу услубда образлилик – тасвир ҳам бўлади.

Индентификация (лотинча: айнанлаштирмақ, тенглаштирмақ) – таржима жараёни босқичларидан бири. “Бу таржима тилида аслиятнинг ғоявий-бадий мазмуни, функционал-услубий, маъно жиҳатидан тенг бўлишини таъминлашга йўналтирилган сайқал бериш ва таҳрир жараёнидир. Мазкур босқичда таржима қилинаётган ибора ва бирикмалар, жумла ва бўлақлар жиддий таҳлил қилинади, уларнинг эквивалентлик даражалари қиёсланади. Айни шу жараёнда таржиманинг мураккаб ижодий жараён сифатидаги бутун борлиғи намоён бўлади. Фразеологизмлар таҳлилида тўғри ёндашув, сўз ўйинларини фарқлай олиш, реалийларни аниқ узата билиш, маънавий билимлардан оқилона фойдаланиш таржимондан муайян қобилият ва тажриба талаб қилади” (Ш.Сирожиiddинов, Г.Одилова).

Индивидуал услуб – ёзувчининг бутун ижодига хос асосий услубий унсурлар мажмуи. Ғ.Саломовнинг шеърӣ таржималар таҳлили мисолида ёзишчи: “Индивидуал услубни акс эттириш – шоирнинг ўзига хос санъаткорлигини, куйчи сифатидаги овозини, дунёни бадий идрок этиш қобилияти, тасвир тарзини, хуллас, уни адабиёт оламида янги воқелик сифатида танитган асосий услубий унсурларни сақлаб қолиш демак. Киритилган ўзгаришлар, эркинликлар, “қурбонликлар” муаллиф услубига қай йўсинда таъсир этади – ҳамма гап ана шунда. Таржимада шоир услубини бериш китобхон учун янги бадиият олами, янги ижодкор кашф этишдир. Бунинг учун таржимани бошлашдан аввал шоирнинг ижод оламига чуқур кириб бориш, унинг қалб тепишини, асарларига хос хусусиятларни аниқ ҳис қилиш лозим. Бундан ташқари, ҳар бир конкрет шеърнинг маъно-мазмуни, бадий латофати назардан четда қолмаслиги керак. Агар таржимон муаллифни *индивидуал ижодкор* сифатида ўз китобхонига таништиришни ният қилган бўлса, унинг изланишлари, ижодий олами қутлуғ бўлади. Лисоний узоқлашишлар аниқлик томон етаклайди, берилган қурбонликлар ўрнини эришилган натижа қоплайди. Башарти, таржимон бошдан услубни эътиборга олмасдан иш тутса, ёинки муаллиф ўрнига ўзини қўйиб тақдим этмоқчи бўлса, асарга ўз ғоялари, истакларини баён этиш йўлида бир ёрдамчи восита деб қараса, бу бадном бўлган эркинликка олиб келиши муқаррар”.

Интерпретация (лотинча: тушунтириш) – шарҳлаш, изоҳлаш, талқин қилиш, тушунтириб бериш, очиш. Бошқа тилдаги айрим бирикмаларни агар ўзидай олинадиган бўлса, бундай таржимадан ҳеч қандай маъно чиқмайди. Шунинг учун ўзбекча бирикма мантиқан табиий шаклда берилиши керак. Бундай ҳолларда шаклий жиҳатдан аслиятда бўлмаган айрим сўзлар таржимада “қўшилади”. Аслида эса “қўшилган” нарсанинг ўрни шаклан оригиналда бўлмаса ҳам, мазмунан биз уни бор деб биламиз. Масалан, М.Горькийнинг “Человек – это звучит гордо” деган ҳикматли сўзини “Одам мағрур жаранглар” деб сўзма-сўз таржима қилинса, ғализ ва мавҳум бўлиб, ундан бирор маъно чиқмайди. Агарда унга битта сўз қўшиб, “Инсон сўзи мағрур жаранглайди” десак, ҳаммаси жойига тушади.

Калькаламоқ (французча: нусха олиш, тақлид қилиш) – бошқа тил луғавий бирлигидан она тили воситалари билан сўзма-сўз таржима қилиш орқали ёки унга тақлидан ясалган сўз ёки ибора. **Кино таржимаси** – кинофильмларни бир тилдан иккинчи тилга ўгириш ижодий ва техникавий жараёндир. Ўгириш ишида киностудиянинг монтаж. овоз, фильмни қайта ишлаш ҳамда мураккаб съёмка цехлари фаолият кўрсатади. Ўгирма (дубляж) гуруҳи ташкил этилади. Бу гуруҳга режиссёр, овоз оператори ва монтажчилар киради. Ўгириладиган фильмга овоз берадиган актёрлар, таржимон ва жойловчи (укладчик)лар шу гуруҳда иш олиб борадилар. Киностудиянинг ишлаб чиқариш бўлими фильмни таржима қилиш учун ўгирма гуруҳи (дубляж гуруҳи)ни ташкил қилади. Сценарий бўлими ўгирма гуруҳга муҳаррир тайинлайди.

Компенсация (лотинча: тоvon, бадал, ўрнини қоплаш) – таржимоннинг таржима жараёнида қурбон берилган бир тилга хос бўлиб, иккинчи тилга қўчириш қийин бўлган кўп маъноли сўз, ибора ёки бадий санъатларнинг ўрнини бошқа бирор восита билан тўлдиришга уриниши,

бошқача айтганда, товон тўлаши. **Медиум** (лотинча: ўрта, восита) – воситачи тил орқали таржима қилиш. **Миллийлик** – ҳар бир миллатнинг бошқалардан ажралиб турадиган, ўзигагина хос хусусиятлари мажмуи. Уларни у ёки бу миллатнинг маънавий фаолияти ва моддий ҳаётидаги ўзига хосликлар деб, иккига ажратиб қараш мумкин.

Миллий колорит – бадий асарда акс этган у ёки бу халққа хос хусусиятлар мажмуи. **Миллий колоритнинг таркибий қисмлари** – таржима жараёнида таржимонга жиддий қийинчилик туғдирадиган миллийлик хусусиятлари. **Миллий характер** – маълум моддий асосда яратилиб, муайян ҳаёт шароитининг инъикоси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам образнинг миллий характери ни ўша миллатнинг ҳаётини, миллий тарихини, ўзига хослигини, миллий, маданий ва адабий анъаналарини ўрганиш орқали тўғри тушуниш мумкин.

Қайта таржима – муайян асарнинг бир тилдаги иккинчи, учинчи ва ҳоказо таржимаси. Масалан, Саъдийнинг “Тулистон” асари ўзбек тилига тўрт марта, А.С. Пушкиннинг “Ҳайкал” шеъри олти марта таржима қилинган ва ҳоказо.

Қиёсий услубшунослик – филологиянинг турли тиллардаги услубий ходисаларни қиёслаб ўрганиш соҳаси. Қиёсий услубшунослик ўз тадқиқотларини таржима назарияси илмий қоидалари билан узвий боғлиқликда олиб боради. Қиёсий услубшунослик бадий таржима учун лисоний асос ҳисобланади. Қиёсий услубшунослик ўрганадиган услубий ходисалар қуйидагилар ҳисобланади: 1) муайян давр учун барқарорлашган услубий меъёрлар; 2) адабий тил тузилиши; 3) адабий тилнинг ишлатилиш соҳалари; 4) тил материалдан фойдаланиш усуллари.

Қиёсий усул – таржима сифатини аниқлашнинг асосий воситаси. Ҳар қандай таржимага аслиятга қиёсан баҳо берилади.

Ҳижжавий таржима – турли-туман тилларнинг сўзлари ўртасидаги нуқул ташқи, шаклий ўхшашликка асосланган механик таржима. Бу таржима соҳасидаги шаклбозлик бўлиб, унга йўл қўйиб бўлмайди.